

SANKHYAKARIKA.

A

TREATISE ON SANKHYA PHILOSOPHY

BY

ISHWARA KRISHNA

WITH A COMMENTARY

BY

GOUDAPADA SWAMI

EDITED AND PUBLISHED

BY

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B. A.

Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

SECOND EDITION.

CALCUTTA,

PRINTED AT THE SARASWATI PRESS.

1892.

To be had from Pandit Jibananda Vidyasagara, B. A.
Superintendent Free Sanskrit College,
No. 2 Ramanatha Majumdara's Street, Calcutta.

एतानि देवनागराक्षर मुद्रितसंस्कृतपुस्तकानि ।

१ आशुजीधव्याकरणम्	२	३३ भाषापरिच्छेदमुक्तावलीदिनकरी	१॥
२ धातुपदार्थः	१॥०	३४ बह्विवाहवाद	१॥
३ शब्दलीममहानिधिः	८	३५ दशकुमारचरितगद्यकाव्य सटीक	१
४ सिद्धान्तकौमुदीसंज्ञाटीकासहिता	१०	३६ परिभाषेन्दुशेखर	१॥
५ सिद्धान्तविन्दुसारः (वेदान्त)	१॥०	३७ कविकल्पद्रुम (धातुपाठः)	१॥
६ तुलादानादिपद्धतिः (वङ्गाक्षरैः मुद्रिता)	४	३८ चक्रदत्त (वैद्यक)	१॥१
७ गद्याश्राद्धादिपद्धतिः	१	३९ उषादिसूच सटीक	१
८ शब्दार्थरत्नम्	१॥	४० मीदिनीकोष	१
९ वाक्यमञ्जरी (वङ्गाक्षरैः मुद्रिता)	१०	४१ पञ्चतन्त्रम् [विश्वशर्माकृत] सटीक	१
१० छन्दोमञ्जरी इतरत्नाकर सटीक	१॥०	४२ विद्वत्पीदतरङ्गिणी (सम्पूकाव्य)	१॥
११ वैष्णोसंज्ञा नाटक सटीक	१॥०	४३ भाषवचम्पूकाव्य	१॥
१२ मुद्राराक्षसनाटक सटीक	१	४४ तर्कसंग्रह इलङ्कीयागुवादसहित	१॥
१३ रत्नावलीनाटिका सटीक	१॥०	४५ प्रसन्नराक्षसनाटक [जयदेवकृत]	१
१४ मालविकाग्निमित्रनाटक सटीक	१	४६ विवेकचूडामणि वेदान्त	१॥
१५ धनञ्जयविजयनाटक सटीक	१०	४७ काव्यसंग्रह मूलमात्र	१
१६ महावीरचरितनाटक सटीक	१॥०	४८ काव्यसंग्रह सटीक (सम्पूर्ण)	७
१७ महावीरचरितनाटक मूलमात्र	१॥०	४९ ऋतुसंहारकाव्य सटीक	१॥
१८ वैयाकरणभूषणसार	१॥०	५० विक्रमीवंशी नाटक(सटीक)	१
१९ लीलावती भास्कराचार्यरचित	१॥०	५१ वसन्ततिलकभाष्य नाटक	१॥
२० बीजगणित भास्कराचार्यरचित	१॥०	५२ बायचीव्याख्या	१॥०
२१ शिशुपालवधकाव्य सटीक (भाष)	२	५३ साङ्गदर्शन (भाष्यसहित)	१
२२ किराताजुनीयकाव्य सटीक	१॥०	५४ भोजप्रबन्ध	१॥०
२३ कुमारसम्भवकाव्य पूर्वखण्ड सटीक	१॥०	५५ मलीदयकाव्य सटीक	१॥
२४ कुमारसम्भवकाव्य उत्तरखण्ड सटीक	१॥०	५६ ईश केन कठ प्रश्न मुख्य भाष्य	१॥
२५ अष्टकम् पाणिनीयम्	१॥०	उपनिषद् (सटीक सभाष्य)	५
२६ वाचस्पत्यम् (हृदयभिधान)	१००	५७ छायोग्य उपनिषद् सटीक सभाष्य	५
२७ कादम्बरीविकृतव्याख्यासहिता	३	५८ तैत्तिरीय ऐतरेय श्वेताश्वतर	१
२८ राघवप्रज्ञा सटीक	१	(उपनिषद्) सभाष्य सटीक	१
२९ अनुमानचिन्तामणि तथा		५९ हृदयारण्यक सटीक सभाष्य	७
अनुमानदीधिति [न्यायशास्त्र]	४॥	६० सुश्रुतसंहिता सटीक (वैद्यक)	१०

सांख्यकारिका ।

श्रीवैश्वरकृष्णेन विरचिता ।

श्रीगौडपादकृतभाष्यसहिता ।

पण्डितकुलपतिना वि, ए उपाधिधारिणा
श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

संस्कृता प्रकाशिता च ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

कलिकातानगरे

सरस्वतीयन्त्रे मुद्रिता ।

—
इ' १८८२ ।

Imd L 3226.2.31

✓
HARVARD COLLEGE LIBRARY
FROM THE LIBRARY OF
JAMES HAUGHTON WOODS
1935

প্রকাশক শ্রীজীবানন্দবিদ্যাসার বি, এ,
২ নং রমানাথমজুমদারের ষ্ট্রীট্ কলিকাতা।
প্রিন্টর শ্রীক্ষেত্রমোহনমুখোপাধ্যায়
৫৫ নং আম্বাষ্ট ষ্ট্রীট্ কলিকাতা।

F

पण्डितकुलपतिः

श्रीजीवानन्दविद्यासागर वि, ए,

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA, B. A.

Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

सांख्यकारिका ।

—o—o—o—o—

दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदभिघातके द्वेती ।

कपिलाय नमस्तस्मै येनाविद्योद्घ्नौ जगति मग्ने ।

कारुण्यात् सांख्यमयी नौरिव विहिता प्रतरणाय ॥

अल्पसंख्यं स्पष्टं प्रमाणसिद्धान्तहेतुभिर्युक्तम् ।

शास्त्रं शिष्यहिताय समासतोऽहं प्रवक्ष्यामि ॥

दुःखत्रयेति । अस्मा आर्याया उपोद्घातः क्रियते ॥ इह

अगवान् ब्रह्मसुतः कपिलो नाम तदयथा ।

सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ।

आसुरिः कपिलश्चैव वोदुः पञ्चशिखस्तथा ।

इत्येते ब्रह्मणः पुत्राः सप्त प्रोक्ता महर्षयः ॥

कपिलस्य सहोत्पन्ना धर्मो ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यञ्चेति । एवं

स उत्पन्नः सन् अन्धतमसि मज्जज्जगदालोक्य संसारपारम्यर्थेण

सत्कारण्यो जिज्ञासमानाय आसुरिगोत्राय ब्राह्मणाय इदं पञ्च-

विंशतितत्त्वानां ज्ञानम् उक्तवान् यस्य ज्ञानाद् दुःखत्रयो भवति

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र तन्मात्रमे वसेत् ।

जटौ मुण्डौ शिखौ वापि मुच्यते नात्र संशयः ॥

तदिदमाहुः । दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासेति । तत्र दुःख-

त्रयम् । आध्यात्मिकम् । आधिभौतिकम् । आधिदैविकञ्चेति ॥

तत्राध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं मानसं चेति । शारीरं वात-

पित्तश्लेष्मविपर्ययकृतं ज्वरतीसारादि । मानसं प्रियवियोगा-

प्रियसंयोगादि ॥ आधिभौतिकं चतुर्विधं भूतधामनिमित्तं

मनुष्यपशुमृगपक्षिसरौष्ट्रपदंशमशकयूकमित्कुणमत्स्यमकर-

gao-phy murgullis bull goat
birds man
grate

दृष्टे सापार्या चेन्नैकान्तात्यन्ततोऽभावात् ॥ १ ॥

दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिचयातिशययुक्तः ॥

^{noted} यादृखावरिभ्यो ^{cap. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.} जरायुजराजखेदजोद्विष्येभ्यः सकाशादुप-
जायते ॥ आधिदैविकम् । देवानामिदं दैविकम् । दिवः प्रभव-
तीति वा देवं तदधिकृत्य यदुपजायते शीतोष्णवातवर्षाग्नि-
पातादिकम् ॥

एवं यथादुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा कार्या क । तदभि-
घातके ^{it} हेतौ । तस्य दुःखत्रयस्य अभिघातको योऽसौ हेतुस्त-
त्रेति ॥ दृष्टे सापार्या चेत् । दृष्टे हेतौ दुःखत्रयाभिघातके सा
जिज्ञासाऽपार्या चेद् यदि । तत्राध्यात्मिकस्य ^{pramāṇa} द्विविधस्यापि
आयुर्वेदशास्त्रक्रियया ^{pramāṇa} प्रियसमागमाप्रियपरिहारकटुतिक्त-
कषायादिक्वाथादिभिर्दृष्ट एव ^{pramāṇa} आध्यात्मिकोपायः । आधिभौ-
तिकस्य रक्षादिनाऽभिघातो दृष्टः । दृष्टे साऽपार्या चेदेवं मन्यसे
न । एकान्तात्यन्ततोऽभावात् । यत एकान्ततोऽवश्यम् अत्य-
न्ततो नित्यं दृष्टेन हेतुनाऽभिघातो न भवति तस्मादन्यत्र
एकान्तात्यन्ताभिघातके हेतौ जिज्ञासा विविदिषा कार्येति
॥ १ ॥ ^{by the wise}

यदि दृष्टादन्यत्र जिज्ञासा कार्या ततोऽपि नैव यत्र
आनुश्रविको हेतुः दुःखत्रयाभिघातकः । आनुश्रवतीत्यनुश्र-
वस्तत्र भवः आनुश्रविकः स च आगमात् सिद्धः । यथा

अपाम सोमममृता अभूमागम ^{as} ज्योतिरविदाम देवान् ।

किमूनमस्मान् ^{karta} कण्वदरातिः किमु धूर्त्तिरमृतमर्त्यस्य ॥

कदाचिदिन्द्रादीनां देवानां कस्य आसीत् । कथं वयम-
मृता अभूमेति विचार्यासुं यस्माद्वयमपाम सोमं पीतवन्तः
सोमं तस्मादमृता अभुम अमरा भूतवन्त इत्यर्थः किञ्च अमरा

तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात् ॥ २ ॥

ज्योतिः गतवन्तः सन्धवन्तः ज्योतिः स्वर्गमिति । अविदाम
देवान् दिव्यान् विदितवन्तः । एवं च किञ्चनमस्मान् कृण्वद-
रातिः नूनं निश्चितं किम् अरातिः शत्रुरस्मान् कृण्वत् कर्त्तेति
किं सु धूर्त्तिरमृतमर्त्यस्य धूर्त्तिर्जरा हिंसा वा किं करिष्यति
अमृतमर्त्यस्य । अन्धश्च वेदे श्रूयते आत्यन्तिकं फलं पशुबधेन ।
सर्वलोकान् जयति मृत्युं तरति पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां
तरति यो योऽन्धमेधेन यजत इति । एकान्तात्यन्तिके एव
वेदोक्ते अपार्थेयं जिज्ञासा इति न । उच्यते । दृष्टवदानुश्रविक
इति दृष्टेन तुल्यो दृष्टवत् । कोऽसौ आनुश्रविकः कस्मात् स
यस्मादविशुद्धिचयातिशययुक्तः । अविशुद्धियुक्तः पशुघातात्
तथाचोक्तम् ।

यद् यतानि निमुञ्चन्ते पशूनां मध्यमेऽहनि ।

अन्धमेधस्य वचनादूनानि पशुमिक्षिभिः ॥

यद्यपि श्रुतिस्मृतिविहितो धर्मस्तथापि मित्रौभावाद-
विशुद्धियुक्त इति । यथा

बह्वनौऋ सहस्राणि देवानां च युगे युगे ।

कालेन समतीतानि कालो हि दुरतिक्रमः ॥

एवमिन्द्रादिनाशात् चययुक्तः । तथाऽतिशयो विशेषस्येन
युक्तः । विशेषशुद्धिदर्शनादितरस्य दुःखं स्यादिति । एवमानुश्र-
विकोऽपि हेतुर्दृष्टवत् ॥ कस्माद् हि श्रेयानिति चेत् । उच्यते ।
तद्विपरीतः श्रेयान् ताभ्यां दृष्टानुश्रविकाभ्यां विपरीतः
श्रेयान् प्रयच्छतर इति । अविशुद्धिचयातिशयायुक्तत्वात् । स
कथमित्याह । व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात् तत्र व्यक्तं महदादि-
बहिरहङ्कारः पञ्चतन्मात्राणि एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहा-

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः॥३॥

भूतानि । अव्यक्तं प्रधानम् । ऋः पुरुषः । एवमेतानि पञ्चविंश-
तितत्त्वानि व्यक्ताव्यक्तज्ञानि कथ्यन्ते एतद्विज्ञानाच्छ्रुय इत्युक्तं
च पञ्चविंशतितत्त्वज्ञ इति ॥ अथ व्यक्ताव्यक्तज्ञानां को विशेष
इत्युच्यते ॥ २ ॥

मूलप्रकृतिः प्रधानम् । प्रकृतिविकृतिसप्तकस्य मूलभूतत्वात् ।
मूलं च सा प्रकृतिश्च मूलप्रकृतिरविकृतिः । अन्यस्मात्प्रोक्त्यद्यते
तेन प्रकृतिः कस्यचिद्विकारो न भवति । महादाद्याः प्रकृति-
विकृतयः सप्त । महाभूतादिति बुद्धिः बुद्ध्याद्याः सप्त बुद्धिः ।
अहङ्कारः । पञ्चतन्मात्राणि ५ एतानि सप्त प्रकृतिविकृतयः ।
तद् यथा । प्रधानाद् बुद्धिरुत्पद्यते तेन विकृतिः प्रधानस्य
विकार इति । सैवाहङ्कारमुत्पादयति अतः प्रकृतिः । अह-
ङ्कारोऽपि बुद्धेरुत्पद्यत इति विकृतिः स च पञ्चतन्मात्राण्यु-
त्पादयतीति प्रकृतिः । तत्र शुद्धतन्मात्रमहङ्कारादुत्पद्यत
इति विकृतिस्तन्मात्राकाशमुत्पद्यत इति प्रकृतिः । तथा
सुश्रुततन्मात्रमहङ्कारादुत्पद्यत इति विकृतिस्तदेवं वायुमुत्-
पादयतीति प्रकृतिः । गन्धतन्मात्रमहङ्कारादुत्पद्यत इति
विकृतिस्तदेवं पृथिवीमुत्पादयतीति प्रकृतिः । रूपतन्मात्र-
महङ्कारादुत्पद्यत इति विकृतिस्तदेवं तेज उत्पादयतीति
प्रकृतिः । रसतन्मात्रमहङ्कारादुत्पद्यत इति विकृतिस्तदेव
आप् उत्पादयतीति प्रकृतिः । एवं महदाद्याः सप्त प्रकृतयो
विकृतयश्च । षोडशकश्च विकारः पञ्चबुद्धीन्द्रियाणि पञ्चकर्मे-
न्द्रियाणि एकादशं मनः पञ्चमहाभूतानि एष षोडशको
गणो विकृतिरेव । विकारो विकृतिः ॥ न प्रकृतिर्न विकृतिः

दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात् ।

पुरुषः ॥ एवमेषां व्यक्ताव्यक्तज्ञानां त्रयाणां पदार्थानां कैः
कियद्भिः प्रमाणैः केन कस्य वा प्रमाणेन सिद्धिर्भवति । इह
लोके प्रमेयवस्तु प्रमाणेन साध्यते यथा प्रस्थादिभिर्ब्रह्मवस्तु-
लया चन्द्रनादि । तस्मात् प्रमाणमभिधेयम् ॥ ३ ॥

दृष्टं यथा श्रोत्रं त्वक् चक्षुर्जिह्वा घ्राणमिति पञ्च बुद्धीन्द्रि-
याणि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा एषां पञ्चानां पञ्चैव विषया
यथासंख्यं शब्दं श्रोत्रं गृह्णाति, त्वक् स्पर्शं, चक्षू रूपं, जिह्वा
रसं, घ्राणं गन्धमिति । एतद् दृष्टमित्युच्यते प्रमाणम् । प्रत्य-
क्षेणानुमानेन वा योऽर्थो न गृह्यते स आप्तवचनाद् ग्राह्यः ।
यथेन्द्रो देवराजः उत्तराः कुरवः स्वर्गेऽप्सरस इत्यादि । प्रत्य-
क्षानुमानाग्राह्यमथाप्तवचनाद् गृह्यते । अपिचोक्तम् ।

आगमो ह्याप्तवचनमाप्तं दोषक्षयाद्धिदुः ।

क्षीणदोषोऽनृतं वाक्यं न ब्रूयाद्वैतसम्भवात् ॥

स्वकर्मस्यभियुक्तो यः सङ्गद्वेषविवर्जितः ।

पूजितस्तद्धिधैर्नित्यमाप्तो ज्ञेयः स तादृशः ॥

एतेषु प्रमाणेषु सर्वप्रमाणानि सिद्धानि भवन्ति । षट् प्रमा-
णानि जैमिनिः । अथ कानि तानि प्रमाणानि । अर्थापत्तिः
सम्भवः असंभवः प्रतिभा ऐतिह्यम् उपमानं चेति षट् प्रमा-
णानि । तत्रार्थापत्तिर्द्विविधा दृष्टा श्रुता च । तत्र दृष्टा ।
एकस्मिन् पक्षे आत्मभावो गृहीतस्तदन्यस्मिन्प्रात्मभावो
गृह्यत एव । श्रुता यथा । दिवा देवदत्तो न भुङ्क्ते अन्नं
च पीनो दृश्यते अतोऽवगम्यते रात्रौ भुङ्क्ते इति ॥ सम्भवो
यथा । प्रस्य इत्युक्ते चत्वारः कुडवाः सम्भाव्यन्ते । असंभवो
नाम प्राप्तिरेतरात्प्रत्यक्षसर्वाभावसंक्षेपः । प्रागभावो यथा

*
prameya
brahman
maand

dear = pramāṇa

presumption

pramāṇa mātra carter total

pramāṇa
1/4 dear

त्रिविधं प्रमाणमिष्टं प्रमेयसिद्धिः प्रमाणादि ॥४॥
प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टं त्रिविधमनुमानमाख्यातं

देवदत्तः कौमारयौवनादिषु । इतरेतराभावः पटे घटा-
भावः । अत्यन्ताभावः खरविषाण^{खर}व्यासुत^{सुत}खपुष्पवदिति ।
सर्वाभावः प्रध्वंसाभावो दग्धपटवदिति । यथा शृङ्गाधान्यदर्श-
नाद् दृष्टेरभावोऽवगम्यते । एवमभावोऽनेकधा ॥ प्रतिभा यथा ।
दक्षिणेन विन्ध्यस्य सङ्घास्य च यदुत्तरम् ^{She-hent} । पृथिव्यामोसमुद्रायं
स प्रदेशो मनोरमः । एवमुक्ते तस्मिन् प्रदेशे शोभनाः गुणाः
सन्तीति प्रतिभेत्युच्यते प्रतिभा^{प्रतिभा}न्वासंज्ञानमिति ॥ ऐतिह्यं
यथा । ब्रवीति लोको यद्यपि वृटे यक्षिणी प्रतिवसतीति एव
ऐतिह्यम् ॥ उपमानं यथा । गौरिव गवयः समुद्र इव तडा-
गम् । एतानि षट् प्रमाणानि त्रिषु दृष्टादिष्वन्तर्भूतानि ।
तत्रानुमाने तावदर्थोपत्तिरन्तर्भूता । सम्भवाभावप्रतिभैति-
ह्योपमायाप्तवचने । तस्माच्चिखेव सर्वप्रमाणसिद्धत्वात् त्रिविधं
प्रमाणमिष्टं तदाह तेन त्रिविधेन प्रमाणेन प्रमाणसिद्धिर्भव-
तीति वाक्यशेषः । प्रमेयसिद्धिः प्रमाणादि । प्रमेयं प्रधानं
बुद्धिरहङ्कारः पञ्चतन्मात्राणि एकादशेन्द्रियाणि पञ्च महाभू-
तानि पुरुष इति एतानि पञ्चविंशति तत्त्वानि व्यक्ताव्यक्त-
ज्ञान्युच्यन्ते । तत्र किञ्चित् प्रत्यक्षेण साध्यं किञ्चिदनुमानेन
किञ्चिदागमेनेति त्रिविधं प्रमाणमुक्तं तस्य किं लक्षणमेतदाह
॥ ४ ॥

प्रतिविषयेषु श्रोत्रादीनां शब्दादिविषयेषु अध्यवसायो
दृष्टं प्रत्यक्षमित्यर्थः । त्रिविधमनुमानमाख्यातं शेषवत् पूर्ववत्
सामान्यतो दृष्टं चेति । पूर्वमस्मादस्तीति पूर्ववद् यथा मेघोन्नत्या

तल्लिङ्गलिङ्गिपूर्वकमाप्तश्रुतिराप्तवचनन्तु ॥ ५ ॥

सामान्यतस्तु दृष्टादतीन्द्रियाणां प्रतीतिरनुमानात्
तस्मादपिचासिद्धं परोक्षमाप्तागमात् सिद्धम् ॥ ६ ॥

दृष्टिं साधयति पूर्वदृष्टित्वात् । श्रेष्ठवद् यथा समुद्रादेकं जल-
पलं लवणमसाद्य शेषस्याप्यस्ति लवणभाव इति । सामा-
न्यतो दृष्टम् । देशान्तराद्देशान्तरं प्राप्तं दृष्टम् । गतिमन्त्रतारकं ^{where ?}
चैत्रवत् । यथा चैत्रनामानं देशान्तराद्देशान्तरं प्राप्तमवलोक्य
गतिमानयमिति तद्वन्त्रतारकमिति । तथा पुष्पिताम्ना ^{in flower} दर्श-
नादन्यत्र पुष्पिताम्ना इति सामान्यतो दृष्टेन साधयति ।
एतस्मात्सामान्यदृष्टम् ॥ किञ्च तल्लिङ्गलिङ्गिपूर्वकमिति तदनुमानं
लिङ्गपूर्वकं यत्र लिङ्गेन लिङ्गी अनुमीयते यथा दण्डेन यतिः ।
लिङ्गिपूर्वकं च यत्र लिङ्गिना लिङ्गमनुमीयते यथा दृष्ट्वा यति-
मख्येदं ^{bring along} त्रिदण्डमिति ॥ आप्तश्रुतिराप्तवचनं च । आप्ता-
आचार्या ब्रह्मादयः । श्रुतिर्वेदः । आप्तश्च श्रुतिश्च आप्तश्रुती
तदुक्तमाप्तवचनमिति ॥ एवं त्रिविधं प्रमाणमुक्तं तत्र केन
प्रमाणेन किं साध्यमुच्यते ॥ ५ ॥

सामान्यतो दृष्टादनुमानादतीन्द्रियाणामिन्द्रियाण्यतीत्य
वर्तमानानां सिद्धिः प्रधानपुरुषावतीन्द्रियो सामान्यतो दृष्टे-
नानुमानेन साध्येते यस्मात्तददालिङ्गं त्रिगुणम् । यख्येदं
त्रिगुणं कार्यं तत् प्रधानमिति । यतश्चाचेतनं चेतनमिवाभाति ^{where}
अतोऽन्योऽधिष्ठाता पुरुष इति । व्यक्तं प्रत्यक्षसाध्यम् । तस्मादपि
चासिद्धं परोक्षमाप्तागमात् सिद्धं यथेन्द्रो देवराजः उत्तराः
कुरवः स्वर्गोऽमरस इति परोक्षमाप्तवचनात् सिद्धम् ॥ अत्र
कखिदाह प्रधानः पुरुषो वा नोपलभ्यते यश्च नोपलभ्यते

absana-param
out of sight

अतिदूरात्सामीप्यादिन्द्रियधातात्मनोऽनवस्थानात्
सौक्ष्मगाद्व्यवधानादभिभवात्समानाभिहाराच्च ॥७॥
सौक्ष्मगात्तदनुपलब्धिर्नाभावात्कार्यतस्तदुपलब्धिः ।

लोके तत्रास्ति तस्मात्तावपि न स्तः । यथा द्वितीयं शिरस्तृ-
तीयो बाहुरिति । तदुच्यते । अत्र सतामप्यर्थानामष्टधोपल-
ब्धिर्न भवति । तद् यथा ॥ ६ ॥

इह सतामप्यर्थानामतिदूरादनुपलब्धिर्दृष्टा । यथा देशा-
न्तरस्थानां चैवमैवविष्णुमित्राणाम् । सामीप्याद् यथा चक्षुषो-
ऽञ्जनानुपलब्धिः । इन्द्रियाभिघाताद् यथा वक्षिस्त्वयोः शब्द-
रूपानुपलब्धिः । मनोऽनवस्थानाद् यथा व्यग्रचित्तः सम्यक्प्रति-
तमपि नावधारयति । सौक्ष्मगाद् यथा धूमोभजलनीहारपर-
माणवो गगनंगता नोपलभ्यन्ते । व्यवधानाद् यथा कुक्ष्येन
पिहितं वस्तु नोपलभ्यते । अभिभवाद् यथा सूर्यतेजसाभि-
भूता ग्रहणक्षत्रतारकादयो नोपलभ्यन्ते । समानाभिहाराद्
यथा मुहुराशौ मुहुः चित्तः कुवलयमलकमध्ये कुवलयम-
लके चित्ते कपोतमध्ये कपोतो नोपलभ्यते समानद्रव्यमध्या-
हृतत्वात् । एवमष्टधोपलब्धिः सतामर्थानामिह दृष्टा । एवं
चास्ति किमभ्युपगम्यते प्रधानपुरुषयोरप्येतयोर्वानुपलब्धिः
केन हेतुना केन चोपलब्धिस्तदुच्यते ॥ ७ ॥

सौक्ष्मगात्तदनुपलब्धिः प्रधानस्येत्यर्थः । प्रधानं सौक्ष्मगादनु-
पलभ्यते यथाकाशे धूमोभजलनीहारपरमाणवः सन्तोऽपि
नोपलभ्यन्ते । कथं तर्हि तदुपलब्धिः । कार्यतस्तदुपलब्धिः ।
कार्यं दृष्ट्वा कारणमनुमीयते । अस्ति प्रधानं कारणं यस्येदं
कार्यम् । बुद्धिरहङ्कारपञ्चतन्मात्राणि एकादशेन्द्रियाणि पञ्च-

महदादि तच्च कार्यं प्रकृतिविरूपं सरूपं च ॥८॥

असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात् ।

शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यम् ॥ ९ ॥

महाभूतानि एव तत्कार्यम् । तच्च कार्यं प्रकृतिविरूपम् ।

प्रकृतिः प्रधानं तस्य विरूपं प्रकृतेरसदृशं सरूपं च समानरूपं

च यथा लोकेऽपि पितृस्तुल्य इव पुत्रो भवत्युत्तुल्य । येन

हेतुना तुल्यमतुल्यं तदुपरिष्ठाद्विज्ञातम् । यदिदं महदादिकार्यं

तत् किं प्रधाने सद्रूपे होस्तिदसदाचार्यविप्रतिपत्तेरयं संग्रयः ।

यतोऽत्र सांख्यदर्शने सत्कार्यं ब्रह्मादीनामसत्कार्यम् । यदि

सदसन्न भवत्यथ सत्त्वं भवतीति विप्रतिषेधस्तत्राह ॥ ८ ॥

*Disaddhe-
jnanam
Sad
that not asad*

असदकरणाच्च सदसदसतोऽकरणं तस्मात्सत्कार्यम् इह

लोकेऽसत्करणं नास्ति यथा सिकताभ्यास्तौ लोत्पत्तिस्तस्मा-

त्ततः कारणादस्ति प्रागुक्तेः । प्रधाने व्यक्तमर्तः सत्कार्यम् ।

किं चान्यदुपादानग्रहणादुपादानं कारणं तस्य ग्रहणादिह लोके

यो येनार्थी स तदुपादानग्रहणं करोति दध्यर्थी क्षीरस्य न तु

जलस्य तस्मात् सत्कार्यम् । इतश्च सर्वसम्भवाभावात् सर्वस्य

सर्वत्र सम्भवो नास्ति यथा सुवर्णस्य रजतादौ दृष्टपांशुसिक-

तासु तस्मात् सर्वसम्भवाभावात् सत्कार्यम् । इतश्च शक्तस्य

शक्यकरणात् । इह कुलालः शक्तो मृद्वण्डवक्रवीवरज्जुनौरो

दिकरणोपकरणं वा शक्यमेव घटं मृत्पिण्डादुत्पादयति

तस्मात् सत्कार्यम् । इतश्च कारणभावाच्च सत्कार्यम् ।

कारणं यज्ञक्षणं तज्ञक्षणमेव कार्यमेव यथा यवेभ्योऽपि यवाः

ब्रीहिभ्यो ब्रीहयः यदाऽसत्कार्यं स्यात्ततः कोद्रवेभ्यः शालयः

स्युर्न च सन्तीति तस्मात् सत्कार्यम् । एवं पञ्चभिर्हेतुभिः

desires

*piece of
ghat
cis brick
water*

truly

kodo

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ।
सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् ॥१०॥

प्रधाने महदादिलिङ्गमस्ति तस्मात् सत उत्पत्तिर्नासत इति ॥
प्रकृतिविरूपं सरूपं च यदुक्तं तत् कथमित्युच्यते ॥ ८ ॥

व्यक्तं महदादिकाख्यं हेतुमदिति हेतुरस्यास्ति हेतुमत् ।
उपादानं हेतुः कारणं निमित्तमिति पथ्यायाः । व्यक्तस्य
प्रधानं हेतुरस्ति अतो हेतुमद् व्यक्तं भूतपर्यन्तं हेतुमद्
बुद्धितत्त्वं प्रधानेन हेतुमानहङ्कारो बुद्ध्या पञ्चतन्त्रात्राणि
एकादशेन्द्रियाणि हेतुमन्त्यहङ्कारेण । आकाशं शब्द-
तन्त्रात्रेण हेतुमत् । वायुः स्पर्शतन्त्रात्रेण हेतुमान् । तेजो
रूपतन्त्रात्रेण हेतुमत् । आपो रसतन्त्रात्रेण हेतुमत् ।
पृथिवी गन्धतन्त्रात्रेण हेतुमती । एवं भूतपर्यन्तं व्यक्तं
हेतुमत् ॥ किं चान्यदनित्यं यस्मादन्यस्मादुत्पद्यते यथा

*
angāpā

krīyāśāhān

lingam

sārajanam

*
sārajanam
nāmanat.
parakhamat

मृत्पिण्डादुत्पद्यते घटः स चानित्यः ॥ किं चाव्याप्त-
सर्वमनित्यर्थः यथा प्रधानपुरुषौ सर्वगौ नैव व्यक्तम् ॥
किं चान्यत् ^{mutab} सक्रियं संसारकाले संसरति त्रयोदशविधेन कर-
णेन संयुक्तं सूक्ष्मं शरीरमाश्रित्य संसरति तस्मात् सक्रियम् ॥
किं चान्यदनेकं बुद्धिरहङ्कारः पञ्चतन्त्रात्राण्येकादशेन्द्रियाणि
च पञ्चमहाभूतानि तन्त्रात्राश्रितानि । किञ्च लिङ्गं लययुक्तं
लयकाले पञ्चमहाभूतानि तन्त्रात्रेषु लीयन्ते तान्येकादशे-
न्द्रियैः सहाहङ्कारे स च बुद्धौ सा च प्रधाने लयं यातीति । तथा
सावयवम् अवयवाः शब्दस्पर्शरूपगन्धाः तैः सह ॥ किञ्च पर-
तन्त्रं नात्मनः प्रभवति यथा प्रधानतन्त्रा बुद्धिः बुद्धितन्त्रोऽह-
ङ्कारः अहङ्कारतन्त्राणि तन्त्रात्राणीन्द्रियाणि च तन्त्रात्रतन्त्राणि
पञ्चमहाभूतानि च । एवं परतन्त्रं परायत्तं व्याख्यातं व्यक्तम् ॥

Shrin

paravagam

त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि

anyānā

अथोऽव्यक्तं व्याख्यामः । विपरीतमव्यक्तम् । एतैरेव गुणैर्यथो-
क्तैर्विपरीतमव्यक्तं हेतुमद् व्यक्तमुक्तम् । नहि प्रधानात् परं
^{na} किञ्चिदस्ति³ यतः प्रधानस्यानुत्पत्तिः तस्मादेहेतुमदव्यक्तम् ।
तथानित्यं च व्यक्तं नित्यमव्यक्तमनुत्पाद्यत्वात् नहि भूतानि
कुतश्चिदुत्पद्यन्ते इति प्रधानम् ॥ किं चाव्यापि व्यक्तं व्यापि
प्रधानं सर्वगतत्वात् ॥ सक्रियं व्यक्तमक्रियमव्यक्तं सर्वगत-
त्वादेव ॥ तथाऽनेकं व्यक्तमेकं प्रधानं कारणत्वात् त्रयाणां
लोकानां प्रधानमेकं कारणं तस्मादेकं प्रधानम् ॥ तथाश्रितं
व्यक्तमनाश्रितमव्यक्तमकारणत्वात् नहि प्रधानात् किञ्चिदस्ति
परं यस्य प्रधानं कार्यं स्यात् ॥ तथा व्यक्तं लिङ्गमलिङ्गमव्यक्तं
नित्यत्वाद्ब्रह्मादि लिङ्गं प्रलयकाले परस्परं प्रलीयते नैवं
प्रधानं तस्मादलिङ्गं प्रधानम् ॥ तथा सावयवं व्यक्तं निरवय-
वमव्यक्तं नहि शब्दस्पर्शरसरूपगन्धाः प्रधाने सन्ति ॥ तथा
परतन्त्रं व्यक्तं स्वतन्त्रमव्यक्तं प्रभवव्यात्मनः ॥ एवं व्यक्ताव्यक्त-
योर्वैधर्म्यमुक्तं साधर्म्यमुच्यते यदुक्तं सरूपं च ॥ १० ॥

त्रिगुणं व्यक्तं सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणा यस्येति । अवि-
षेकि व्यक्तं न विवेकोऽस्यास्तीति । इदं व्यक्तमिने गुणा इति
न विषेककर्तुं याति अयं गौरयमश्व इति यथा ये गुणास्तद-
व्यक्तं यदव्यक्तं ते च गुणा इति । तथा विषयो व्यक्तं भोज्य-
मित्यर्थः सर्वपुरुषाणां विषयभूतत्वात् । तथा सामान्यं
व्यक्तं मूल्यदासीवत् सर्वसाधारणत्वात् ॥ अचेतनं व्यक्तं सुख-
दुःखमोहान्न चेतयतीत्यर्थः । तथा प्रसवधर्मि व्यक्तं तद् यथा
मुहुरेहङ्कारः प्रसूयते तस्मात् पञ्चतन्मात्राणि एकादशेन्द्रियाणि
च प्रसूयन्ते तन्मात्रेभ्यः पञ्चमहाभूतानि ॥ एवमेते व्यक्तधर्माः

व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ॥११॥

प्रसवधर्मास्ता उक्ता एवमेभिरव्यक्तं सरूपं यथा व्यक्तं तथा प्रधानमिति । तत्र त्रिगुणं व्यक्तमव्यक्तमपि त्रिगुणं यस्यैतन्महदादिकार्यं त्रिगुणम् । इह यदात्मकं करणं तदात्मकं कार्यमिति यथा कृष्णतन्तुकृतः कृष्ण एव पटो भवति ॥ तथाविवेकि व्यक्तं प्रधानमपि गुणेन भिद्यते । अन्ये गुणाः अन्यत् प्रधानमेव विवेक्तुं न यति तदेविवेकि प्रधानम् ॥ तथा विषयो व्यक्तं प्रधानमपि सर्वपुरुषविषयभूतत्वात् विषय इति ॥ तथा सामान्यं व्यक्तं प्रधानमपि सर्वसाधारणत्वात् ॥ तथाऽचेतनं व्यक्तं प्रधानमपि सुखदुःखमोहाज्ञा चेतयतीति कथमनुमीयत इह अचेतनाभृत्यिच्छादचेतनो घट उत्पद्यते । एवं प्रधानमपि व्याख्यातम् ॥ इदानीं तद्विपरीतस्तथा पुमानित्येतद् व्याख्यायते । तद्विपरीतस्ताभ्यां व्यक्ताव्यक्ताभ्यां विपरीतः पुमान् । तद् यथा त्रिगुणं व्यक्तमव्यक्तं चागुणः पुरुषः । अविवेकि व्यक्तमव्यक्तं च विवेकी पुरुषः । तथा विषयो व्यक्तमव्यक्तं चाविषयः पुरुषः । तथा सामान्यं व्यक्तमव्यक्तं चासामान्यः पुरुषः । अचेतनं व्यक्तमव्यक्तं च चेतनः पुरुषः सुखदुःखमोहाज्ञा चेतयति सञ्ज्ञानीते तस्माच्चेतनः पुरुष इति । प्रसवधर्मी व्यक्तं प्रधानं चाप्रसवधर्मी पुरुषो नहि किञ्चित् पुरुषात् प्रसूयते । तस्मादुक्तं तद्विपरीतः पुमानिति ॥ तदुक्तं तथा च पुमानिति । तत् पूर्वस्यामार्यायां प्रधानमहेतुमद् यथा व्याख्यातं तथा च पुमान् तद् यथा हेतुमदनित्यमित्यादि व्यक्तं तद्विपरीतमव्यक्तं तत्र हेतुमद् व्यक्तमहेतुमत् प्रधानं तथा च पुमानहेतुमाननुत्पाद्यत्वात् । अनित्यं व्यक्तं नित्यं प्रधानं तथा च नित्यः पुमान् । अक्रियः सर्वगतत्वादेव । अनेकं

kāraṇa
identical
w. kāraṇa

pradhāna

viśeṣa
kāraṇa
na gati

*
a

kri

li

sar

*
para
nāb
m

प्रौढप्रौतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः ।

व्यक्तमेकमव्यक्तं तथा पुमानप्येकः । आश्रितं व्यक्तमनाश्रित-
मव्यक्तं तथा च पुमाननाश्रितः । लिङ्गं व्यक्तमलिङ्गं प्रधानं
तथा च पुमानप्यलिङ्गः । न कचिस्त्रीयत इति । सावयवं
व्यक्तं निरवयवमव्यक्तं तथा च पुमान् निरवयवः । नहि
पुरुषे शब्दादयोऽवयवाः सन्ति । किञ्च परतन्त्रं व्यक्तं स्वतन्त्र-
मव्यक्तं तथा च पुमानपि स्वतन्त्रः । आत्मनः प्रभवतीत्यर्थः ।
एवमेतदव्यक्तपुरुषयोः साधर्म्यं व्याख्यातं पूर्वस्थामार्यायाम् ।
व्यक्तप्रधानयोः साधर्म्यं पुरुषस्य वैधर्म्यं च त्रिगुणमविवेकी-
त्यादि प्रकृत्यार्यायां व्याख्यातम् । तत्र यदुक्तं त्रिगु-
णमिति व्यक्तमव्यक्तं च तत् के ते गुणा इति तत्स्वरूप-
प्रतिपादनायेदमाह ॥ ११ ॥

प्रौढात्मका अप्रौढात्मका विषादात्मकाश्च गुणाः सत्त्वरज-
स्तमांसीत्यर्थः । तत्र प्रौढात्मकं सत्त्वं प्रीतिः सुखं तदात्मक-
मिति । अप्रौढात्मकं रजः । विषादात्मकं तमः । विषादो
मोहः । तथा प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः । अर्थशब्दः सामर्थ्य-
वाची प्रकाशार्थं सत्त्वं प्रकाशसमर्थमित्यर्थः । प्रवृत्त्यर्थं रजो-
नियमार्थं तमः स्थितौ समर्थमित्यर्थः प्रकाशक्रियास्थितिशीला
गुणा इति । तथाऽन्योऽन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च ।
अन्योऽन्याभिभवाः अन्योऽन्याश्रयाः अन्योऽन्यजननाः अन्यो-
ऽन्यमिथुनाः अन्योऽन्यवृत्तयश्च ते तथोक्ताः । अन्योऽन्या-
भिभवा इति अन्योऽन्यं परस्परमभिभवन्तीति प्रौढप्रौ-
ढादिभिर्धर्मैराविर्भवन्ति यथा यदा सत्त्वमुत्कटं भवति
तदा रजस्तमसौ अभिभूय स्वगुणैः प्रीतिप्रकाशात्म-
केनावतिष्ठते यदा रजस्तदा सत्त्वतमसौ अप्रीतिप्रवृत्तिधर्मेण

२
apadyante
tinasaktaya

avis - bhava
abhi. —

ris
kidda

अन्योऽन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः १२

सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलञ्च रजः ।

गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः ॥१३॥

यदा तमस्तदा सत्वरजसौ विषादस्थित्यात्मकेन इति । तथा-
ऽन्योऽन्याश्रयाश्च ^{अन्य}द्वयकवत् गुणाः । अन्योऽन्यजननाः यथा
मृत्पिण्डो घटं जनयति । तथाऽन्योऽन्यमिथुनाश्च यथा
स्त्रीपंसौ अन्योऽन्यमिथुनौ तथा गुणाः । उक्तं च

अन्योन्यमिथुनाः सर्वे सर्वे सर्वत्रगामिनः ।

रजसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः ॥

तमसश्चापि मिथुने ते सत्वरजसौ उभे ।

उभयोः सत्वरजसोर्मिथुनं तम उच्यते ।

नैषामादिः सम्प्रयोगो वियोगो कोपलभ्यते ।

परस्परसहाया इत्यर्थः । अन्योऽन्यवृत्तयश्च परस्परं वर्तन्ते

गुणाः गुणेषु वर्तन्ते इति वचनात् । यथा सुरूपा सुशीला

स्त्री सर्वसुखहेतुः सपत्नीनां सैव दुःखहेतुः सैव रागिणां मोहं

जनयति एव सत्त्वं रजस्तमसोर्वृत्तिहेतुर्वथा राजा सत्त्वोद्युक्तः

प्रजापालने दुष्टनिग्रहे शिष्टानां सुखमुत्पादयति दुष्टानां

दुःखं मोहं च एवं रजःसत्त्वतमसोर्वृत्तिं जनयति । तथा

तमः स्वरूपेणावरणात्मकेन सत्वरजसोर्वृत्तिं जनयति

यथा मेघाः खमावृत्य जगतः सुखमुत्पादयन्ति ते वृष्ट्या कर्षु-

काणां कर्षणोद्योगं जनयन्ति विरहिणां मोहमेवमन्योऽन्य-

वृत्तयो गुणाः । किञ्चान्यत् ॥ १२ ॥

सत्त्वं लघु प्रकाशकं च यदा सत्त्वमुत्कटं भवति तदा लघू-

न्यङ्गानि बुद्धिप्रकाशश्च प्रसन्नतेन्द्रियाणां भवति । उपष्टम्भकं

चलं च रजः उपष्टम्भातीत्युपष्टम्भकमुद्योतकं यथा वृषो वृष-

प्रयुक्तम्

अविवेक्यादिः सिद्धस्त्रैगुण्यात्तद्विपर्ययाभावात् ।

कारणगुणात्मकत्वात् कार्यस्याव्यक्तमपि सिद्धम् १४

दर्शने उत्कटमुपष्टम्भं करोति एव रजोवृत्तिः । तथा रजश्च
चलं दृष्टं रजोवृत्तिश्चलचित्तो भवति । गुरुवरणकमेव तमः
यदा तम उत्कटं भवति तदा गुरुष्वङ्गान्याहतानीन्द्रियाणि
भवन्ति स्वार्थासमर्थानि । अत्राह यदि गुणाः परस्परं विरुद्धाः
स्वमतेनैव कर्मणं निष्पादयन्ति तर्हि कथं प्रदीपवच्चार्थतो
वृत्तिः प्रदीपेन तुल्यं प्रदीपवदर्थतः साधना वृत्तिरिष्टा यथा
प्रदीपः परस्परविरुद्धतैलाम्बिवर्तिसंयोगादर्थप्रकाशतां जनयति
एवं सत्वरजस्तमांसि परस्परं विरुद्धान्यर्थं निष्पादयन्ति ।
अन्तरप्रश्नो भवति त्रिगुणमविवेकिविषय इत्यादि प्रधानं व्यक्तं
च व्याख्यातं तत्र प्रधानमुपलभ्यमानं महदादि च त्रिगुणम-
विवेक्यादीति च कथमवगम्यते तत्राह ॥ १३ ॥

योऽयमविवेक्यादिर्गुणः स त्रैगुण्यान्महदादौऽव्यक्तेर्निर्यं
सिध्यति । अत्रोच्यते तद्विपर्ययाभावात्तस्य विपर्ययस्तद्विपर्य-
यस्तस्याभावस्तद्विपर्ययाभावस्तस्मात् सिद्धमव्यक्तम् । यथा
यत्रैव तन्तवस्तत्रैव पटः अन्ये तन्तवोऽन्यः पटो न कुतस्तद्वि-
पर्ययाभावात् । एवं व्यक्ताव्यक्तसम्पन्नो भवति दूरं प्रधानमा-
सन्नं व्यक्तं यो व्यक्तं पश्यति स प्रधानमपि पश्यति तद्विपर्य-
याभावात् । इतश्चाव्यक्तं सिद्धं कारणगुणात्मकत्वात् कार्यस्य ।
लोके यदात्मकं कारणं तदात्मकं कार्यमपि तथा कृष्णेभ्यस्त-
न्तुभ्यः कृष्ण एव पटो भवति । एवं महदादिलिङ्गमविवेकिवि-
षयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि यदात्मकं लिङ्गं तदात्मकम-
व्यक्तमपि सिद्धम् । त्रैगुण्यादविवेक्यादिर्यक्ते सिद्धस्तद्विपर्यया-
भावात् एवं कारणगुणात्मकत्वात् कार्यस्याव्यक्तमपि सिद्धमि-

Subhakar
Rangan

भेदानां परिमाणात्समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च ।

कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूपस्य ॥१५॥

त्येतन्निष्ठा लोके यन्नोपलभ्यते तच्चास्ति एवं प्रधानमप्यस्ति
किन्तु नोपलभ्यते ॥ १४ ॥

कारणमस्य व्यक्तमिति क्रियाकारकसम्बन्धः । भेदानां परि-

माणां लोके यत्र कर्त्तास्ति तस्य परिमाणं दृष्टं यथा कुलालः
परिमितैर्मृत्पिण्डैः परिमितानेव घटान् करोति एवं महदपि
महदादिलिङ्गं परिमितं भेदतः प्रधानकार्यमेका बुद्धिरेको-
ऽहङ्कारः पञ्चतन्मात्राणि एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानी-
त्येवं भेदानां परिमाणादस्ति प्रधानं कारणं यद्व्यक्तं परिमि-
तमुत्पादयति । यदि प्रधानं न स्यात्तदा निःपरिमाणमिदं
व्यक्तमपि न स्यात् परिमाणाच्च भेदानामस्ति प्रधानं यस्माद्
व्यक्तमुत्पन्नम् । तथा समन्वयादिह लोके प्रसिद्धिदृष्टा यथा
व्रतधारिणं वटुं दृष्ट्वा समन्वयति नूनमस्य पितरौ ब्राह्मणा-
विति एवमिदं त्रिगुणं महदादिलिङ्गं दृष्ट्वा साधयामोऽस्य यत्
कारणं भविष्यतीति अतः समन्वयादस्ति प्रधानम् । तथा
शक्तितः प्रवृत्तेश्च इह यो यस्मिन् शक्तः स तस्मिन्नेवार्थे प्रवर्त्तते
यथा कुलालो घटस्य करणे समर्थो घटमेव करोति न पटं रथं
वा । तथास्ति प्रधानं कारणं कुतः कारणकार्यविभागात् ।
करोतीति कारणम् । क्रियत इति कार्यम् । कारणस्य
कार्यस्य च विभागो यथा घटो दधिमधूदकापयसां धारणे
समर्थो न तथा तत्कारणं मृत्पिण्डः । मृत्पिण्डो वा घटं
निष्ठादयति न चैवं घटो मृत्पिण्डम् । एवं महदादिलिङ्गं
दृष्ट्वानुमीयते । अस्ति विभक्तं तत्कारणं यस्य विभाग इदं व्यक्त-
मिति । इतश्च अविभागाद् वैश्वरूपस्य विश्वं जगत् तस्य रूपं

कारणमव्यक्तं प्रवर्तते त्रिगुणतः समुदयाच्च ।
परिणामतः सलिलवत्प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात् १६

व्यक्तिः । विश्वरूपस्य भावो वैश्वरूपं तस्याविभागादस्ति प्रधानं
यस्मात् त्रैलोक्यस्य पञ्चानां पृथिव्यादीनां महाभूतानां परस्परं
विभागो नास्ति महाभूतेष्वन्तर्भूताः ^{सृष्टिः} लोका इति पृथि-
व्यापस्तेजो वायुराकाशमिति एतानि पञ्च महाभूतानि प्रलय-
काले सृष्टिक्रमेणैवाविभक्तं यान्ति तन्मात्रेषु परिणामिषु
तन्मात्राण्येकादशेन्द्रियाणि चाहङ्कारे अहङ्कारो बुद्धौ बुद्धिः
प्रधाने एवं त्रयो लोकाः प्रलयकाले प्रकृतावविभक्तं गच्छन्ति
तस्मादविभागात् क्षीरदधिवद् व्यक्ताव्यक्तयोरव्यक्तं कार-
णम् । अतश्च ॥ १५ ॥

अव्यक्तं प्रख्यातं कारणमस्ति यस्यान्महदादिलिङ्गं प्रव-
र्तते । त्रिगुणतः त्रिगुणात् सत्त्वरजस्तमोगुणा यस्मिन् तत्
त्रिगुणं तत् किमुक्तं भवति सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था
प्रधानम् । तथा समुदयात् यथा गङ्गास्रोतांसि त्रीणि रुद्र-
मूर्धनि पतितानि एकं श्रोतो जनयन्ति एव त्रिगुणमव्यक्तमेकं
व्यक्तं जनयति तथा वा तन्तवः समुदिताः पटं जनयन्ति
एवमव्यक्तं गुणसमुदयान्महदादि जनयतीति त्रिगुणतः समु-
दयाच्च व्यक्तं जगत् प्रवर्तते । यस्मादेकस्मात् प्रधानाद् व्यक्तं
तस्मादेकरूपेण भवितव्यम् । नैष दोषः परिणामतः सलिलवत्
प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषादेकस्मात् प्रधानात् त्रयो लोकाः
समुत्पन्नास्तुल्यभावा न भवन्ति देवाः सुखेन युक्ता मनुष्या
तुल्येन तिर्यक्षो मोहेन एकस्मात् प्रधानात् प्रवृत्तं व्यक्तं
प्रसिद्धतः त्रिगुणाश्रयविशेषात् परिणामतः सलिलवद्भवति । प्रति-
प्रवर्तते त्रिगुणा । गुणानामाश्रयो गुणाश्रयस्तद्विशेषस्तं गुणः

*

pradhana

vid Vahnika

objection

implied

uniquely described

seeks to obtain

सङ्घातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात्
पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च ॥१७॥

अयविशेषं प्रतिनिधाय प्रतिप्रतिगुणायविशेषं परिणामात्
sambandhas by fruits? प्रवर्तते व्यक्तं यथा आकाशादेकरसं सलिङ्गं पतितं नाना-
पात् संश्लेषाद्भियते तद्रसान्तरैरेवमेकस्मात् प्रधानात् प्रवृत्ता-
स्त्रयो लोका नैकस्वभावा भवन्ति देवेषु सत्वमुत्कटं रजस्त-
मसौ उदासीने तेन तेऽत्यन्तसुखिनो मनुष्येषु रज उत्कटं
भवति सत्वतमसौ उदासीने तेन तेऽत्यन्तदुःखिनस्तिथ्येक्षु
तम उत्कटं भवति सत्वरजसौ उदासीने तेन तेऽत्यन्तमूढाः ॥
एवमार्याद्वयेन प्रधानस्यास्तित्वमयमुपगम्यते इतश्चोत्तरं
पुरुषास्तित्वप्रतिपादनार्थमाह ॥ १६ ॥ *determines nature*

यदुक्तं व्यक्ताव्यक्तविज्ञानान्मोक्षः प्राप्यत इति तत्र व्यक्ता-
दनन्तरमव्यक्तं पञ्चभिः *cause* कारणैरधिगतमव्यक्तवत् पुरुषोऽपि
establishes सूक्ष्मसूक्ष्माधुनानुमितस्तित्वं प्रतिक्रियते । अस्ति पुरुषः
prakaroti कस्मात् सङ्घातपरार्थत्वात् । योऽयं महदादिसङ्घातः स पुरु-
षार्थ इत्यनुमीयते अचेतनत्वात् *being* पथ्यं भवत् । यथा पर्यङ्कः
another large cord consider below प्रत्येकं गात्रोत्पल-
पराधो नहि स्वार्थः पर्यङ्कस्य नहि किञ्चिदपि गात्रोत्पला-
द्यवयवानां परस्परं कृत्यमस्ति । अतोऽवगम्यतेऽस्ति पुरुषो
यः पर्यङ्के शेते यस्वार्थे पर्यङ्कस्तत्परार्थमिदं शरीरं पञ्चानां
महाभूतानां सङ्घातो वर्ततेऽस्ति पुरुषो यस्येदं भोग्यशरी-
रं भोग्यं महदादिसङ्घातरूपं समुत्पन्नमिति । इतश्चात्माऽऽ-
त्रिगुणादिविपर्ययात् । यदुक्तं पूर्वस्यामार्यायां त्रिगु-
वेकिविषय इत्यादि । तस्माद्विपर्ययाद्येनोक्तं तद्विप-
viparyaya

जननमरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च ।

पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव ॥ १८ ॥

स्तथा पुमान् । अधिष्ठानाद् यथेह लङ्घनप्रवर्तनधावनसमर्थैरश्वै-
र्युक्तो रथः सारथिनाऽधिष्ठितः प्रवर्तते तथात्माऽधिष्ठानाच्च-
रौरमिति । तथाचोक्तं षष्ठीतन्त्रे पुरुषाधिष्ठितं प्रधानं प्रव-
र्तते । अतोऽस्यात्माभोक्तृत्वात् । यथा मधुरसस्त्रलवणकटु-
तिक्तकषायषड्रसोपहृंहितस्य संयुक्तस्यान्नस्य साध्यते एवं
महदादिलिङ्गस्य भोक्तृत्वभावादस्ति स आत्मा यस्येदं भोग्यं
शरीरमिति । इतश्च कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च केवलस्य भावः कैवल्यं
तन्निमित्तं या च प्रवृत्तिस्तस्याः स्वकैवल्यार्थं प्रवृत्तेः सकाशा-
दनुमीयते अस्यात्मेति यतो सर्वो विद्वानविद्वांश्च संसारोक्ता-
नवयमिच्छति । एवमेभिर्हेतुभिरस्यात्मा शरीराद् व्यति-
रिक्तः । अथ सः किमेकः सर्वशरीरेऽधिष्ठाता मणिरसनसूक्त-
कक्षत्रवत् आहोस्विद् बहव आत्मनः प्रतिशरीरमधिष्ठातार
इत्युच्यते ॥ १७ ॥

जन्म च मरणञ्च करणानि च जन्ममरणकरणानि तेषां प्रति-
नियमात् प्रत्येकनियमादित्यर्थः । यद्येक एव आत्मा स्यात्तत
एकस्य जन्मानि सर्व एव जायेरन् एकस्य मरणे सर्वेऽपि म्रिये-
रन् एकस्य करणवैकल्ये वाधिर्यान्धत्वमूकत्वकुण्ठित्वखल्व-
लक्षणे सर्वेऽपि वधिरान्धकुण्ठित्वाः स्युर्न चैवं भवति तस्मा-
ज्जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमात् पुरुषबहुत्वं सिद्धम् । इत-
श्चायुगपत् प्रवृत्तेश्च युगपदेककालं न युगपदयुगपत् प्रवर्तनं
प्रश्नादयुगपदधर्मादिषु प्रवृत्तिर्दृश्यते एके धर्मे प्रवृत्ता अन्येऽधर्मे
अन्येऽन्ये ज्ञानेऽन्ये प्रवृत्ताः तस्मादयुगपत् प्रवृत्तेश्च बहव

तस्माच्च विपर्यासात्सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य ।
कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमकर्तृभावाच्च ॥ १६ ॥

इति सिद्धम् । किञ्चान्यत् त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव त्रिगुणभाव-
विपर्ययाच्च पुरुषबहुत्वं सिद्धम् । यथा सामान्ये जन्मनि
एकः सात्त्विकः सुखी । अन्यो राजसो दुःखी । अन्यस्ता-
मसो मोहवान् । एवं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चबहुत्वं सिद्धमिति ।
अकर्त्ता पुरुष इत्येतदुच्यते ॥ १८ ॥

तस्माच्च विपर्यासात्तस्माच्च यद्योक्तत्रैगुण्यविपर्ययासादि-
व्याप्तिगुणः पुरुषो विवेकी भोक्तेत्यादिगुणानां पुरुषस्य यो
विपर्यास उक्तस्तस्मात् सत्वरजस्तमःसु कर्त्तृभूतेषु साक्षित्वं
सिद्धं पुरुषस्येति योऽयमधिकृतो बहुत्वं प्रति । गुणा एव
कर्त्तारः प्रवर्तन्ते साक्षी न प्रवर्तते नापि निवर्तते एव ।
किञ्चान्यत् कैवल्यं केवलभावः कैवल्यमन्यत्वमित्यर्थः । त्रिगु-
णेष्वेव केवलः । अन्यन्माध्यस्थ्यं माध्यस्थ्यभावः । परिव्राजकवत्
माध्यस्थ्यः पुरुषः । यथा कश्चित् परिव्राजको ग्रामीणेषु कर्ष-
णार्थेषु प्रवृत्तेषु केवलो माध्यस्थ्यः पुरुषोऽप्येवं गुणेषु वर्त्तमानेषु
न प्रवर्तते । तस्माद्द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च यस्मान्माध्यस्थ्यस्तस्मा-
द्द्रष्टा तस्मादकर्त्ता पुरुषस्तेषां कर्मणामिति । सत्वरजस्तमांसि
त्रयो गुणाः कर्मकर्तृभावेन प्रवर्तन्ते न पुरुषः एवं पुरुष-
स्यास्तित्वं च सिद्धम् । यस्मादकर्त्ता पुरुषस्तत् कथमध्य-
वसायं करोति "धर्मं करिष्याम्यधर्मं न करिष्यामीत्यतः कर्त्ता
भवति न च कर्त्ता पुरुषः एवमुभयथा दोषः स्यादिति ।
अत उच्यते ॥ १८ ॥

त स्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ।
 गुणकर्तृत्वे च तथा कर्त्तृव भवतीत्युदासीनः ॥२०॥
 पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।
 पञ्चान्वदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः ॥२१॥

इह पुरुषश्चेतनाकृत् तेन चेतनावभासं युक्तं महदादि-
 लिङ्गं चेतनावदिव भवति यथा लोके घटः शीतसंयुक्तः शीतः
 उष्णसंयुक्त उष्ण एवं महदादिलिङ्गं तस्य संयोगात् पुरुष-
 संयोगाच्चेतनावदिव भवति तस्माद् गुणा अन्धवसायं कुर्वन्ति
 न पुरुषः । यद्यपि लोके पुरुषः कर्त्ता गन्तेत्यादि प्रयुज्यते
 तथाप्यकर्त्ता पुरुषः कथं गुणकर्तृत्वे च तथा कर्त्तृव भवत्यु-
 दासीनः गुणानां कर्त्तृत्वे सति उदासीनोऽपि पुरुषः कर्त्तृव
 भवति न कर्त्ता । अत्र दृष्टान्तो भवति यथाऽचौरश्चौरैः सह
 गृहीतश्चौर इत्यवगम्यते एवं त्रयो गुणाः कर्त्तारस्तैः संयुक्ताः
 पुरुषोऽकर्त्तापि कर्त्ता भवति कर्तृसंयोगात् । एवं व्यक्ताव्य-
 क्तज्ञानां विभागो विख्यातो यद्विभागान्मोक्षप्राप्तिरिति । अथै-
 तयोः प्रधानपुरुषयोः किञ्चेतुः सङ्घात उच्यते ॥ २० ॥

पुरुषस्य प्रधानेन सह संयोगो दर्शनार्थं प्रकृतिं महदादि
 कार्यभूतपर्यन्तं पुरुषः पश्यति एतदर्थं प्रधानस्यापि पुरु-
 षेण संयोगः । कैवल्यार्थं स च संयोगः पञ्चान्वदुभयोरपि
 द्रष्टव्यः यथा एकः पञ्चुरेकशान्ध एतौ हावपि गच्छन्तौ महता
 सामर्थ्येनाटव्यां सार्थस्य स्तेनकृतादुपप्लवात् स्वबन्धुपरित्यक्ती
 दैवादितश्चेतश्च स्वगत्या च तौ संयोगमुपयातौ पुनस्तयोः स्व-
 चसोर्विश्वस्तत्वेन संयोगो गमनार्थं दर्शनार्थं च भवत्यन्वेन
 पञ्चुः स्कन्धमारोपित एव शरीरारूढपञ्चुदर्शितेन मार्गेणान्वो

Karman

Varaha - Samuh

प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्मान्नणश्च षोडशकः ।

तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्चभूतानि ॥ २२ ॥

याति पञ्चभूतान्स्कन्धारुदः । एवं पुरुषे दर्शनशक्तिरस्ति
पञ्चभूत क्रियाप्रधाने क्रियाशक्तिरस्यन्ववन्न दर्शनशक्तिः । यथा
वनयोः पञ्चभूतयोः कृतार्थयोर्विभागो भविष्यतीप्सितस्थान-
प्राप्तयोरेवं प्रधानमपि पुरुषस्य मोक्षं कृत्वा निवर्तते पुरुषोऽपि
प्रधानं दृष्ट्वा कैवल्यं गच्छति तयोः कृतार्थयोर्विभागो भवि-
ष्यति । किञ्चान्यत् तत्कृतः सर्गस्तेन संयोगेन कृतस्तत्-
कृतः सर्गः सृष्टिः । यथा स्त्रीपुरुषसंयोगात् सुतोत्पत्तिस्तथा
प्रधानपुरुषसंयोगात् सर्गस्योत्पत्तिः । इदानीं सर्वविभाग-
दर्शनार्थमाह ॥ २१ ॥

प्रकृतिः प्रधानं ब्रह्म अव्यक्तं बहुधानकं मायेति पर्यायाः ।
अलिङ्गस्य प्रकृतेः सकाशात्प्रधानोत्पद्यते महान् बुद्धिरासुरी
मतिः ख्यातिर्ज्ञानं प्रज्ञापार्यायैरुत्पद्यते तस्माच्च महतो-
ऽहङ्कार उत्पद्यतेऽहङ्कारो भूतादिवैकतस्त्रैजसोऽभिमान
इति पर्यायाः तस्मान्नणश्च षोडशकः तस्मादहङ्काराच्छोड-
शकः षोडशस्वरूपेण गण उत्पद्यते । स यथा । पञ्चत-
न्मात्राणि शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं रसत-
न्मात्रं गन्धतन्मात्रमिति । तन्मात्रसूक्ष्मपर्यायवाच्यानि ।
तत एकादशेन्द्रियाणि श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा घ्राण-
मिति पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि । वाक्पाणिपादपायूपस्थाः
पञ्चकर्मेन्द्रियाण्युभयात्मकमेकादशं मन एषः षोडशको
गणोऽहङ्कारादुत्पद्यते । किञ्च पञ्चभ्यः पञ्चभूतानि तस्मा-
च्छोडशकाङ्गणात् पञ्चभ्यस्तन्मात्रेभ्यः सकाशात् पञ्च वै महा-
भूतान्युत्पद्यन्ते । यदुक्तं शब्दतन्मात्रादाकाशं स्पर्शतन्मात्रा-

अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम् ।

हायुः रूपतन्मात्रात्तेजः रसतन्मात्रादापः गन्धतन्मात्रात् पृथिवी
एवं पञ्चभ्यः परमाणुभ्यः पञ्चमहाभूतान्युत्पद्यन्ते । यदुक्तं
व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानान्मोक्ष इति तत्र महदादि भूतान्तं त्रयो-
विंशतिभेदं व्याख्यातमव्यक्तमपि भेदानां परिमाणादित्या-
दिना व्याख्यातं पुरुषोऽपि सङ्घातपरार्थत्वादित्यादिभि-
र्हेतुभिर्व्याख्यातः । एवमेतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि यस्मै-
लोक्यं व्याप्तं जानाति तस्य भावोऽस्तित्वं तत्त्वं यथोक्तम् ।
पञ्चविंशतितत्त्वचो यत्र तत्राश्रये रतः । जटो मुण्डौ शिखी
वापि मुच्यते नात्र संशयः ॥ तानि यथा प्रकृतिः पुरुषो बुद्धि-
रहङ्गारः पञ्चतन्मात्रा एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि
इत्येतानि पञ्चविंशति तत्त्वानि । तत्रोक्तं प्रकृतेर्महानुत्पद्यते
तस्य महतः किं लक्षणमित्येतदाह ॥ २२ ॥

अध्यवसायो बुद्धिलक्षणम् । अध्यवसनमध्यवसायः यथा
वीजं भविष्यद्वृत्तिकोऽङ्गुरस्तद्वदध्यवसायोऽयं घटोऽयं पट
इत्येवम् अध्यवस्यति या सा बुद्धिरिति लक्ष्यते सा च बुद्धि-
ष्टाङ्गिका सात्विकतामसरूपभेदात् तत्र बुद्धेः सात्विकं रूपं
चतुर्विधं भवति धर्मो ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं चेति । तत्र धर्मो
नाम दयादानयमनियमलक्षणस्तत्र यमा नियमाश्च पात-
ञ्जलेऽभिहिता अहिंसासत्यस्तैयब्रह्मचर्यपरिग्रहा यमाः
शौचसन्तोषतपस्वाध्यायेश्वरप्रणिधा नियमाः । ज्ञानं प्रकाशो-
वगमो भानमिति पर्यायास्तच्च द्विविधं बाह्यमाभ्यन्तरं चेति ।
तत्र बाह्यं नाम वेदाः शिष्टाकल्पव्याकरणनिरुक्तकन्दो-
न्योतिप्रामाण्यप्रदङ्गसहिताः पुराणानि न्यायमीमांसाधर्म-

सात्त्विकमेतद्रूपं तामसमस्माद्विपर्यस्तम् ॥ २३ ॥

शास्त्राणि चेति । आभ्यन्तरं प्रकृतिपुरुषज्ञानमियं प्रकृतिः
 सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थायं पुरुषः सिद्धो निगुणो व्यापी
 चेतन इति । तत्र वाङ्मनानेन लोकपङ्क्तिर्लोकानुराग
 इत्यर्थः । आभ्यन्तरेण ज्ञानेन मोक्ष इत्यर्थः । वैराग्यमपि
 द्विविधं वाङ्मनाभ्यन्तरं च वाङ्मनं दृष्टविषयवैदृष्ट्यामर्जनरक्षण-
 क्षयसङ्ग्रहसिद्धिदोषदर्शनात् विरक्तस्याभ्यन्तरं प्रधानमप्यत्र
 स्वप्नोद्भवालसदृशमिति विरक्तस्य मोक्षेऽप्यर्थदुत्पद्यते तदाभ्य-
 न्तरं वैराग्यम् । ऐश्वर्यमौश्वरभावस्तद्वैदृष्टगुणमणिमा महिमा
 गरिमा लघिमा प्राप्तिः प्राक्कास्यमौशित्वं वशित्वं यत्र कामाव-
 सायित्वं चेति । अणोर्भावोऽणिमा सूक्ष्मो भूत्वा जगति
 विचरतीति । महिमा महान् भूत्वा विचरतीति । लघिमा
 मृणालतुल्यवयवादिषु लघुतया पुष्पकिशरोपेक्ष्यपि तिष्ठति ।
 प्राप्तिरभिमतं वस्तु यत्र तत्रावस्थितः प्राप्नोति । प्राक्कास्यं प्रका-
 मतो यदेवेत्यति तदेव विदधाति । ईशित्वं प्रभुतया चैलोक्य-
 मपीष्टे । वशित्वं सर्वं वशीभवति । यत्र कामावसायित्वं
 ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं यत्र कामस्तत्रैवास्व स्वेच्छया स्थाना-
 सनविहारान् चरतीति । चत्वार एतानि बुद्धेः सात्त्विकानि
 रूपाणि यदा सत्त्वेन रजस्तमसौ अभिभूते तदा पुमान्
 बुद्धिगुणान् धर्मादीनाप्नोति । किञ्चान्यत् तामसमस्माद्
 विपर्यस्तमस्माद्विपर्ययं विपर्ययं तामसं बुद्धिरूपं तत्र धर्मादि-
 परीतोऽधर्म एवमज्ञानमवैराग्यमनैश्वर्यमिति । एवं सात्त्विकै-
 स्तामसैः स्वरूपैरष्टाङ्गा बुद्धिबुद्धिगुणादेव्यक्तादुत्पद्यते । एवं
 बहिल क्षणमुत्तमदृष्टारलक्षणमुच्यते ॥ २३ ॥

*
vairagya

*

*
aishvaryasy
con see Panini =*
api padant

√ १६

virodhan

1 as

3
8

प्रभिमानोऽहङ्कारस्तस्माद् द्विविधः प्रवर्त्तते सर्गः ।

एकादशकश्च गणस्तस्मात् पञ्चकश्चैव ॥ २४ ॥

सात्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैद्यतादहङ्कारात् ।

भूतादेस्तस्मात् स तामसस्तैजसादुभयम् ॥ २५ ॥

एकादशकश्च गण एकादशेन्द्रियाणि तथा तस्मात्त्रो गणः
पञ्चकः पञ्चलक्ष्णोपेतः शब्दतस्मात्तत्पर्यतस्मात्तत्पर्यतस्मात्तत्पर्यतस्मात्
रसतस्मात्तत्पर्यतस्मात्तत्पर्यतस्मात्तत्पर्यतस्मात् किंलक्षणात् सर्ग इत्ये-
तादृ ॥ २४ ॥

सत्वेनाभिभूते यदा रजस्तमसौ अहङ्कारे भवतस्तदा
सोऽहङ्कारः सात्विकस्तस्य च पूर्वाचार्यैः संज्ञा कृता वैकृत
इति । तस्माद्विकृतादहङ्कारादेकादशक इन्द्रियगण उत्प-
द्यते । तस्मात् सात्विकानि विशुद्धानीन्द्रियाणि स्वविषय-
समर्थानि तस्मादुच्यते सात्विक एकादशक इति । किञ्चान्यद्
भूतादेस्तस्मात् स तामसः तमसाभिभूते सत्वरजसौ
अहङ्कारे यदा भवतः सोऽहङ्कारस्तामस उच्यते तस्य पूर्वाचार्यै-
कता संज्ञा भूतादिस्तस्माद् भूतादेरहङ्कारात्तस्मात् पञ्चको
गण उत्पद्यते भूतानामादिभूतसामोबहुलसोनोक्तः स तामस
इति । तस्माद् भूतादेः पञ्चतस्मात्तत्पर्यतस्मात्तत्पर्यतस्मात्तत्पर्यतस्मात्
अयं यदा रजसाभिभूते सत्तमसौ भवतस्तदा तस्मात् सोऽह-
ङ्कारस्तैजस इति संज्ञां लभते तस्मात्तैजसादुभयमुत्पद्यते ।
उभयमिति एकादशो गणस्तस्मात् पञ्चकः । सोऽयं सात्विको
ऽहङ्कारो वैकृतिको विकृतो भूत्वा एकादशेन्द्रियाण्युत्पादयति
स तैजसमहङ्कारं सहायं गृह्णाति सात्विको निःक्रियः स तैज-
सयुक्त इन्द्रियोत्पत्तौ समर्थः तथा तामसोऽहङ्कारो भूतादिः

former
acharyas
/ *

vāikṛta

modified

"bhūtādi" *

primitiva old
element masses
predominant

so yam = for
now

बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनस्पर्शनकानि ।
वाक्पाणिपादपायूपस्थान् कर्मेन्द्रियाण्याहुः ॥२६॥
उभयात्मकमत्र मनः सङ्ख्यकमिन्द्रियञ्च साधर्मात्

संश्रितो निःक्रियत्वात्तैजसेनाह्वारेण क्रियावता युक्तस्यात्मा-
ह्वरुपादयति तेनोक्तं तैजसादुभयमिति एवं तैजसेनाह्वारेणै-
न्द्रियाण्येकादश पञ्चतन्मात्राणि कृतानि भवन्ति सात्विक
एकादशक इत्युक्तः यो वैकृतात् सात्विकादह्वारादुत्पद्यते
तस्य का संज्ञेत्याह ॥ २५ ॥

चक्षुरादीनि स्पर्शनपर्यन्तानि बुद्धीन्द्रियाण्युच्यन्ते ।
सङ्ख्यत-अनेनेति स्पर्शनं त्वगिन्द्रियं तद्वर्गी सिद्धः स्पर्शनशब्दो-
ऽस्ति तेनेह पञ्चते स्पर्शनकानीति शब्दस्पर्शरूपरसगन्धान् पञ्च-
विषयान् बुध्यन्ते अवगच्छन्तीति पञ्चबुद्धीन्द्रियाणि । वाक्-
पाणिपादपायूपस्थान् कर्मेन्द्रियाण्याहुः कर्म कुर्वन्तीति कर्मे-
न्द्रियाणि । तत्र बाह्यदति ह्यस्ती नानाव्यापारं कुरुतः पादौ
गमनागमनं पायुरुक्ष्मणं करोति उपस्थ आनन्दं प्रजोत्पत्त्या ।
एवं बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियभेदेन दशेन्द्रियाणि व्याख्यातामि ब्रह्म
एकादशकं किमात्मकं किंस्वरूपं चेति तदुच्यते ॥ २६ ॥

अचेन्द्रियवर्गे मन उभयात्मकं बुद्धीन्द्रियेषु बुद्धीन्द्रियवत्
कर्मेन्द्रियेषु कर्मेन्द्रियवत् यस्माद् बुद्धीन्द्रियाणां प्रवृत्तिं कल्प-
यति कर्मेन्द्रियाणां च तस्मादुभयात्मकं मनः सङ्ख्ययतीति
सङ्ख्यकम् । किञ्चान्यदिन्द्रियं च साधर्मात् समानधर्म-
भावात् सात्विकाह्वाराद् बुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि मनसा
संज्ञोत्पद्यमानानि मनसः साधर्म्यं प्रति तस्मात्साधर्मात्तानो-
ऽपीन्द्रियमेवमेतान्येकादशेन्द्रियाणि सात्विकाह्वेकतादृशं ता-

Sadharanyat

गुणपरिणामविशेषान्नानात्वं वाङ्मयेदाश्च ॥२७॥

दुत्पन्नानि । तत्र मनसः का वृत्तिरिति । सङ्ख्यो वृत्तिः ।
 बुद्धीन्द्रियाणां शब्दादयो वृत्तयः कर्मेन्द्रियाणां वचनादयोऽप्ये-
 तानीन्द्रियाणि भिन्नानि भिन्नार्थग्राहकाणि किमेश्वरेण उत
 स्वभावेन कृतानि । यतः प्रधानबुद्धरहकारा ^{locum} अचेतना । पुरुषो-
 ऽप्यकर्त्तव्यग्राह । इह सांख्यानां स्वभावो नाम कश्चित्कारण-
 मस्ति । अतोच्यते गुणपरिणामविशेषान्नानात्वं वाङ्मये-
 दाश्च । इमान्येकादशेन्द्रियाणि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पञ्चानां
 वचनादानविहरणोत्सर्गनन्दाश्च पञ्चानां सङ्ख्यस्य मनस एव-
 मेते भिन्नानामेवेन्द्रियाणामर्थः गुणपरिणामविशेषात् गुणानां
 परिणामो गुणपरिणामस्तस्य विशेषादिन्द्रियाणां नानात्वं
 वाङ्मयभेदाश्च । अथैतन्नानात्वं नेश्वरेण नाहकारेण न बुद्ध्या
 न प्रधानेन न पुरुषेण स्वभावात् कृतगुणपरिणामेनेति । गुणा-
 नामचेतनत्वाच्च प्रवर्त्तते । प्रवर्त्तत एव कथं वक्ष्यतीहैव वक्ष्य-
 वृत्तिनिमित्तं चौरस्य यथा प्रवृत्तिरन्नस्य पुरुषस्य विमोक्षार्थं
 तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य । एवमचेतना गुणा एकादशेन्द्रियभावेन
 प्रवर्त्तन्ते । विशेषोऽपि तत्कृत एव येनोच्चैः । प्रदेशे चक्षुः स्वलो-
 कनाय स्थितं । तथा घ्राणं तथा श्रोत्रं तथा जिह्वा स्वदेशे स्वार्थ-
 ग्रहणाय । एवं कर्मेन्द्रियाण्यपि यथायथं स्वार्थसमर्थानि
 स्वदेशावस्थितानि स्वभावतो गुणपरिणामविशेषादेव न
 तदर्थं अपि । यत उक्तं शास्त्रान्तरे । गुणा गुणेषु वर्त्तन्ते
 गुणानां या वृत्तिः सा गुणविषया एवेति वाङ्मयार्था विज्ञेया
 गुणकृता एवेत्यर्थः । प्रधानं यस्य कारणमिति । अथेन्द्रि-
 यस्य कस्य का वृत्तिरित्युच्यते ॥ २७ ॥

svabhava
a certain
spontaneity

pravritti

mana

another
cast
visaya
arma

grahya

maye

शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः ।
 वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानाम् ॥२८॥
 खालक्षण्यं वृत्तिस्त्रयस्य सैषा भवत्यसामान्या ।
 सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च ॥२९॥

मात्रशब्दो विशेषार्थः । अविशेषव्यावृत्त्यर्थो यथा भिन्ना-
 मात्रं लभ्यते नान्यो विशेष इति । तथा चक्षुः रूपमात्रं न
 रसादिषु एवं शेषास्त्रयपि तद्यथा चक्षुषो रूपं जिह्वाया रसो
 घ्राणस्य गन्धः श्रोत्रस्य शब्दः त्वचः स्पर्शः । एवमेषां बुद्धीन्द्रि-
 याणां वृत्तिः कथिता कर्मेन्द्रियाणां वृत्तिः कथ्यते वचनादान-
 विहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानां कर्मेन्द्रियाणामित्यर्थः । वायो
 वचनं हस्तयोः पादानं पादयोर्विहरणं पायोर्भुक्तस्याहारस्य परि-
 णतो मलोत्सर्गः उपस्थस्थानन्दः सुप्तोत्पत्तिविषया वृत्तिरिति
 सम्बन्धः । अधुना बुद्धाहङ्कारमनसामुच्यते ॥ २८ ॥

खलक्षण्यसंभावा खालक्षण्या । अर्धवसायो यो बुद्धिरिति
 लक्षणमुक्तं सैव बुद्धिवृत्तिः । तथाऽभिमानोऽहङ्कार इत्यभि-
 मानलक्षणोऽभिमानवृत्तिश्च । सङ्कल्पकं मन इति लक्षण-
 मुक्तं तेन सङ्कल्प एव मनसो वृत्तिः । त्रयस्य बुद्धाहङ्कारमनसां
 खालक्षण्या वृत्तिरसामान्या । या प्रागभिहित^{ut first} बुद्धीन्द्रियाणां
 च वृत्तिः साऽप्यसामान्यैवेति । इदानीं सामान्या वृत्तिरा-
 ख्यायते । सामान्यकरणवृत्तिः सामान्येन करणानां वृत्तिः
 प्राणाद्याः वायवः पञ्च प्राणोपानसमानोदानव्याना इति
 पञ्च वायवः सर्वेन्द्रियाणां सामान्या वृत्तिर्यतः । प्राणो नाम
 वायुमुखनासिकान्तर्गोचरस्तस्य यत् स्वप्नं कर्म तत् त्रयो-
 दशविधस्यापि सामान्या वृत्तिः सति प्राणे यस्मात् करणा-

vahanam

युगपच्चतुष्टयस्य तु वृत्तिः क्रमशश्च तस्य निर्दिष्टा ।
दृष्टे तथाप्यदृष्टे च यस्मिन् तत्पूर्विका वृत्तिः ॥३०॥

नामात्मलाभ इति । प्राणोऽपि पञ्च^{nas}शकुनिवत् सर्वस्य
चलनं करोतीति । प्राणनात् प्राण इत्युच्यते । तथाऽपन-
यनादपानसूत्रं यत् स्यन्दनं तदपि सामान्यवृत्तिरिन्द्रियस्य ।
तथा समानो मध्यदेशवर्ती य आहारादिनयनात्मनं नयनात्
समानो वायुसूत्रं यत् स्यन्दनं तत् सामान्यकरणवृत्तिः । तथा
ऊर्ध्वशिरोहणादुत्कर्षादुन्नयनाद्वा उदानी नाभिदेशमस्तकान्त-
र्गोचरस्तोदाने यत् स्यन्दनं तत् सर्वेन्द्रियाणां सामान्या
वृत्तिः । किञ्च शरीर^{situation in}व्याप्तिरभ्यन्तर^{division}विभागश्च येन क्रियतेऽसौ
शरीर^{ner}व्याप्यकाशवद्भ्रान्तसूत्रं यत् स्यन्दनं तत् करणजालस्य
सामान्या वृत्तिरिति । एवमेते पञ्च वायवः सामान्यकरणवृ-
त्तिरिति व्याख्याता त्रयोदशविधस्यापि करणसामान्या
वृत्तिरित्यर्थः ॥ २८ ॥

युगपच्चतुष्टयस्य बुद्धरहङ्कारमनसामेकैकेन्द्रियसम्बन्धे सति
चतुष्टयं भवति चतुष्टयस्य दृष्टे प्रतिविषयाध्यवसाये युगपद्-
वृत्तिर्बुद्धरहङ्कारमनश्चक्षुषि युगपदेककालं रूपं पश्यति स्थाणु-
रयमिति । बुद्धरहङ्कारमनोजिह्वा युगपद्गन्धं गृह्णन्ति । बुद्ध-
रहङ्कारमनोघ्राणानि युगपद्गन्धं गृह्णन्ति । तथा त्वक्श्रोत्रे
अपि । किञ्च क्रमशश्च तस्य निर्दिष्टा तस्येति चतुष्टयस्य क्रम-
शश्च वृत्तिर्भवति । यथा कश्चित् पथि गच्छन् दूरादेव दृष्ट्वा
स्थाणुरयं पुरुषो वेति संशये सति तत्रोपरुढां तस्मिन् पश्यति
शकुनिं वा ततो तस्य मनसा सङ्कल्पिते संशये व्यवच्छेदभूता
बुद्धिर्भवति स्थाणुरयमित्यतोऽहङ्कारश्च निश्चयार्थः स्थाणुरेवेत्येवं
बुद्धरहङ्कारमनश्चक्षुषां क्रमशो वृत्तिर्दिष्टा यथा रूपे तथा शब्दे-

certainly

pran-
nas
bird in
cage

mala-
apa-
negati-

other
single
kar

unusual

स्वां स्वां प्रतिपद्यन्ते परस्पराकृतहेतुकां वृत्तिम् ।
 पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित् कार्य्यते करणम् ॥ ३१ ॥
 करणं त्रयोदशविधं तदाहरणधारणप्रकाशकरम् ।
 कार्य्यं च तस्य दशधा हाय्यं धाय्यं प्रकाशयञ्च ॥ ३२ ॥

दिष्वपि बोद्धव्या दृष्टे दृष्टविषये । किञ्चान्यथाऽप्यदृष्टे
 त्रयस्य तत्पूर्विका वृत्तिरदृष्टेनागतेऽतीते च काले बुद्धरह-
 ङ्गारमनसां रूपे चक्षुःपूर्विका त्रयस्य वृत्तिः स्वर्गे त्वत्पूर्विका
 गन्धे घ्राणपूर्विका रसे रसनपूर्विका शब्दे श्रवणपूर्विका बुद्धरह-
 ङ्गारमनसामनामते भविष्यति कालेऽतीते च तत्पूर्विका
 क्रमशो वृत्तिर्वर्तमाने युगपत् क्रमशश्चेति । किञ्च ॥ ३० ॥

disinclination
 implying
 respect &
 alertness

स्वां स्वामिति वीष्मा बुद्धरहङ्गारमनांसि स्वां स्वां वृत्तिं
 परस्पराकृतहेतुकामाकृतकादरसम्भ्रम इति प्रतिपद्यन्ते पुरु-
 षार्थकरणाय । बुद्धरहङ्गारादयो बुद्धिरहङ्गाराकृतं ज्ञात्वा
 स्वस्वविषयं प्रतिपद्यते किमर्थमिति चेत् पुरुषार्थ एव हेतुः
 पुरुषार्थः कर्तव्य इत्येवमर्थं गुणानां प्रवृत्तिस्वप्नादेतानि कर-
 णानि पुरुषार्थं प्रकाशयन्ति कथं स्वयं प्रवर्तन्ते न केनचित्
 कार्य्यते करणं पुरुषार्थ एवैकः कारयतीति वाक्यार्थो न केन-
 चिदीश्वरेण पुरुषेण कार्य्यते प्रबोध्यते करणम् । बुद्धादि
 कतिविधं तदित्युच्यते ॥ ३१ ॥

करणं महदादि त्रयोदशविधं बोद्धव्यं पञ्चबुद्धीन्द्रियाणि
 चक्षुरादीनि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि वागादीनीति त्रयोदशविधं
 करणं तत् किं करोतीत्येतदाह तदाहरणधारणप्रकाशकरम् ।
 तत्राहरणं धारणं च कर्मेन्द्रियाणि कुर्वन्ति प्रकाशं बुद्धी-

अन्तःकरणं त्रिविधं दशधा वाङ्मं त्रयस्य विषयाख्यं
साम्प्रतकालं वाङ्मं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम् ॥३३॥

न्द्रियाणि । कतिविधं कार्यं तस्मैति तदुच्यते ।
कार्यं च तस्य दशधा तस्य करणस्य कार्यं कर्तव्यमिति
दशधा दशप्रकारं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्यं वचनादानविहर-
चोत्सर्गान्दाख्यमेतद्दशविधं कार्यं बुद्धीन्द्रियैः प्रकाशितं
कर्मेन्द्रियाण्याहुरन्ति धारयन्ति चेति ॥ ३२ ॥

अन्तःकरणमिति बुद्ध्यहङ्कारमनांसि त्रिविधं महदादि-
भेदात् । दशधा वाङ्मं च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि
पञ्च दशविधमेतत् करणं वाङ्मं तत्र यस्यान्तःकरणस्य विष-
याख्यं बुद्ध्यहङ्कारमनसां भोग्यं साम्प्रतकालं श्रोत्रं वर्त्तमान-
मेव शब्दं शृणोति नातीतं न च भविष्यन्तं चक्षुरपि वर्त्त-
मानं रूपं पश्यति नातीतं नानागतं त्वन्वर्त्तमानं स्पर्शं जिह्वा
वर्त्तमानं रसं नासिका वर्त्तमानं गन्धं नातीतानागतं चेति ।
एवं कर्मेन्द्रियाणि वाग्वर्त्तमानं शब्दमुच्चारयति नातीतं नाना-
गतं पाक्षी वर्त्तमानं घटमाददाते नातीतमनागतं च पादौ
वर्त्तमानं पश्यान् विहरतो नातीतं नाप्यनागतं पायूपस्थौ च
वर्त्तमानावुत्सर्गान्दौ कुरुतो नातीतौ नानागतौ । एवं
वाङ्मं करणं साम्प्रतकालमुक्तं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणं बुद्ध्य-
हङ्कारमनांसि त्रिकालविषयाणि बुद्धिर्वर्त्तमानं घटं बुध्यत
अतीतमनागतं चेति । अहङ्कारो वर्त्तमानेऽभिमानं करोत्य-
तीतेऽनागते च । तथा मनो वर्त्तमाने सङ्ख्यं कुरुत अतीते-
ऽनागते च एवं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणमिति । इदानीमि-
न्द्रियाणि कति सविशेषं विषयं गृह्णन्ति । कानि निर्विशेष-
मिति तदुच्यते ॥ ३३ ॥

specific

unspecific

बुद्धौन्द्रियाणि तेषां पञ्च विशेषाविशेषविषयाणि ।
वाग्भवति शब्दविषया शेषाणि तु पञ्चविषयाणि

॥ ३४ ॥

सान्तःकरणा बुद्धिः सर्वं विषयमवगाहते यस्मात् ।
तस्मात् त्रिविधं करणं द्वारि द्वाराणि शेषाणि ॥ ३५ ॥
एते प्रदीपकल्पाः परस्परविलक्षणा गुणविशेषाः ।
तत्सं पुरुषस्यार्थं प्रकाशय बुद्धौ प्रयच्छन्ति ॥ ३६ ॥

बुद्धौन्द्रियाणि तानि सविशेषं विषयं गृह्णन्ति सविशेष-
विषयं मानुषाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धान् सुखदुःखमोहवि-
षययुक्तान् बुद्धौन्द्रियाणि प्रकाशयन्ति देवानां निर्विशेषान्
विषयान् प्रकाशयन्ति तथा कर्मेन्द्रियाणां मध्ये वाग्भवति
शब्दविषया देवानां मानुषाणां च वाग्वदति श्लोकादीनुच्चार-
यति तस्माद्देवानां मानुषाणां च वागिन्द्रियं तुल्यं शेषाण्यपि
वाग्व्यतिरिक्तानि पाणिपादपायूपस्थसंज्ञितानि पञ्चविषयाणि
पञ्च विषयाः शब्दादयो येषां तानि पञ्चविषयाणि शब्दस्पर्श-
रूपरसगन्धा पाणौ सन्ति पञ्चशब्दादिलक्षणायां भुवि पादो
विहरति पायुन्द्रियं पञ्च^३क्ष^३समुत्सर्गं करोति तथोपस्थेन्द्रियं
पञ्चलक्षणं शुक्रमानन्दयति ॥ ३४ ॥

सान्तःकरणा बुद्धिरहङ्कारमनःसहितेत्यर्थः यस्मात् सर्वं
विषयमवगाहते गृह्णाति त्रिष्वपि कालेषु शब्दादीन् गृह्णाति
तस्मात् त्रिविधं करणं द्वारि द्वाराणि शेषाणि शेषाणि करणा-
नीति वाक्यशेषः । किञ्चान्यत् ॥ ३५ ॥

यानि करणान्युक्तानि एते गुणविशेषाः किं विशिष्टाः

सर्वं प्रत्युपभोगं यस्मात् पुरुषस्य साधयति बुद्धिः ।

सैव च विशिनष्टि पुनः प्रधानपुरुषान्तरं सूक्ष्मम्

॥ ३७ ॥

तन्मात्राण्यविशेषास्तेभ्यो भूतानि पञ्च पञ्चम्यः ।

एते स्मृता विशेषाः शान्ता धीराश्च मूढाश्च ॥ ३८ ॥

प्रदोषकस्याः प्रदोषवद्बिषयप्रकाशकाः परस्परविलक्षणं अस-
ङ्गं भागविषया इत्यर्थः । गुणविषया इत्यर्थः । गुणविशेषा
गुणेभ्यो जाताः । कृत्स्नं पुरुषस्वार्थं बुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रिया-
ण्यहङ्कारो मनश्चैतानि स्वं स्वमर्थं पुरुषस्य प्रकाशं बुद्धौ
प्रयच्छन्ति बुद्धिस्तं कुर्वन्तीत्यर्थः । यतो बुद्धिस्तं सर्वं विषयं
बुद्ध्यादिकं पुरुष उपलभ्यते । इदञ्चान्यत् ॥ ३६ ॥

सर्वेन्द्रियगतं त्रिष्वपि कालेषु सर्वं प्रत्युपभोगमुपभोगं प्रति
देवमनुष्यतिथ्यगुबुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियद्वारेण शान्तःकरणं बुद्धिः
साधयति सम्पादयति यस्मात् तस्मात् सैव च विशिनष्टि प्रधा-
नपुरुषयोर्विषयविभागं करोति प्रधानपुरुषान्तरं नानात्व-
मित्यर्थः सूक्ष्मित्यनधिकृततपश्चरणैर्प्राप्यमित्युं प्रकृतिः सत्त्व-
रजस्तमसां साम्यावस्था इयं बुद्धिरयमहङ्कार एतानि पञ्च त-
न्मात्राण्येकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतान्ययमन्यः पुरुष एभ्यो
व्यतिरिक्त इत्येव बोधयति बुद्धिर्यस्यावस्थादपूर्वगो भवति ।
पूर्वमुक्तं विशेषा विशेषविषयाणि तत् के विषयास्तच्च दर्श-
यति ॥ ३७ ॥

paricrama

swabha

यानि पञ्च तन्मात्राण्यहङ्कारादुत्पद्यन्ते ते शब्दतन्मात्रं
स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रमेतान्यविशेषा
उच्यन्ते देवानामेते सुखलक्षणा विषया दुःखमोहरहितास्तेभ्यः

सूक्ष्मा मातापितृजाः सह प्रभूतैस्त्रिधाविशेषाः स्युः ।
सूक्ष्मास्तेषां नियता मातापितृजा निवर्त्तन्ते ॥३६॥

पञ्चभ्यस्तन्मात्रेभ्यः पञ्चमहाभूतानि पृथिव्यतेजोवायुकाश-
संज्ञानि यान्युत्पद्यन्ते । एते स्मृता विशेषाः । गन्धतन्मात्रात्
पृथिवी रसतन्मात्रादापो रूपतन्मात्रात्तेजः स्पर्शतन्मात्राद्वायुः
शब्दतन्मात्रादाकाशमित्येवमुत्पन्नान्येतानि महाभूतान्येते
विशेषा मानुषाणां विषयाः शान्ताः सुखलक्षणा घोरा दुःख-
लक्षणा मूढा मोहजनका यथाकाशं कस्यचिदनवकाशादन्तर्ग-
हादेर्निर्गतस्य सुखात्मकं शान्तं भवति तदेव शीतोष्णवातवर्षा-
भिभूतस्य दुःखात्मकं घोरं भवति तदेव पद्मानं गच्छतो वनमा-
र्गाद् भ्रष्टस्य दिशोहासूढं भवति । एवं वायुर्वर्मात्तस्य शान्तो
भवति शीतात्तस्य घोरो धूलौशर्कराविमिश्रोऽतिवान् मूढ
इति । एवं तेजःप्रभृतिषु द्रष्टव्यम् । अथाऽन्ये विशेषाः ॥३६॥

सूक्ष्मास्तन्मात्राणि यत्संयुज्यते तन्मात्रिकं सूक्ष्मशरीरं
महदादिलिङ्गं सदा तिष्ठति संसरति च ते सूक्ष्मास्तथा माता-
पितृजा सूक्ष्मशरीरोपचायका ऋतुकाखे मातापितृसंयोगे
शोचितशुक्रमिश्रौभावेनोदरान्तः सूक्ष्मशरीरस्योपचयं कुर्वीत
तत् सूक्ष्मशरीरं पुनर्मातृपशितपीतनानाविधरसेन नाभि-
निबन्धेनाप्यायते तथाप्यारब्धं शरीरं सूक्ष्मैर्मातापितृजैश्च सह-
महाभूतैस्त्रिधाविशेषैः पृष्ठोदरजङ्घाकक्षरः शिरःप्रभृति वाट्-
कौशिकं पाञ्चभौतिकं रुधिरमांसस्नायुशुक्रास्त्रिमज्जसंयुतमा-
काशोऽवकाशदानाद्वायुवहनात् तेजः पाकादापः संयुहात्
पृथिवी धारणात् समस्तवायुवोपेतं मातृरुदरात् वह्निर्भवति ।
एवमेते त्रिविधा विशेषाः स्युः । अत्राह के निष्ठाः के वा

पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम् ।
संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम् ॥४०॥

अनित्याः सूक्ष्मास्तेषां नियताः । सूक्ष्मास्तन्मात्रसंज्ञकास्तेषां
मध्ये नियता नित्यास्तैरारब्धं शरीरं कर्मवशात् पशुमृगपक्षि-
सरीसृपस्थावरजातिषु संसरति धर्मवशादिद्रुकादिलोकेष्वेवमेत-
न्नियतं सूक्ष्मशरीरं सरति यावत् ज्ञानमुत्पद्यते । उत्पद्ये ज्ञाने
विद्वांश्चरीरं त्यक्त्वा मोक्षं गच्छति तस्मादेते विशेषाः सूक्ष्मा
नित्या इति मातापितृजा निवर्त्तन्ते तत् सूक्ष्मशरीरं परित्य-
ज्येहैव प्राणत्यागबेलायां मातापितृजा निवर्त्तन्ते मरणकाले
मातापितृजं शरीरमिहैव निवर्त्त्य भूम्यादिषु प्रलीयते यथा
तत्त्वं सूक्ष्मं च कथं संसरति तदाह ॥ ३९ ॥

यदा लोका अनुत्पन्नाः प्रधानादिसर्गे तदा सूक्ष्मशरीरमुत्-
पन्नमिति । किञ्चान्यदसक्तं न संयुक्तं तिर्यग्योनिर्देवमानुष-
स्थानेषु सूक्ष्मत्वात् कुत्रचिदसक्तं पर्वतादिषु अप्रतिहतप्रसरं
सरति गच्छति । नित्यं यावन्न ज्ञानमुत्पद्यते तावत् संसरति
तच्च महदादिसूक्ष्मपर्यन्तं महानादौ यस्य तच्च महदादि बुद्धि-
रहङ्गारो मन इति पञ्चतन्मात्राणि सूक्ष्मपर्यन्तं तन्मात्र-
पर्यन्तं संसरति शूलग्रहपिपीलिकावत् त्रीनपि लोकान् ।
निरुपभोगं भोगरहितं तत् सूक्ष्मशरीरं पितृमातृजेन वाङ्मे-
नोपचयेन क्रियाधर्मग्रहणाद्गोत्रेषु समर्थः भवतीत्यर्थः । भावै-
रधिवासितं पुरस्ताद्भावान् धर्मादीन् वक्ष्यामस्मैरधिवासितमु-
परिच्छितं लिङ्गमिति । प्रलयकाले महदादिसूक्ष्मपर्यन्तं कर-
णोपेतं प्रधाने लीयत अप्रसंसरयुक्तं सदा सर्गकालमत्र वर्त्तते
प्रकृतिमोहबन्धनबन्धं सत् संसरणादिक्रियासमर्थमिति

चित्रं यथाश्रयस्यते स्थावरादिभ्यो यथा विना छाया
तद्वद्भिना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम् ॥४१॥
पुरुषार्थहेतुकमिदं निमित्तनैमित्तिकप्रसङ्गेन ।
प्रकृतेर्विभुत्वयोगान्नटवद् व्यवतिष्ठते लिङ्गम् ॥४२॥

पुनः समकाले संसरति तस्मात्लिङ्गं सूक्ष्मम् । किं प्रयोजनेन
त्रयोदशविधं करणं संसरतीत्येवं चोदिते सत्याह ॥ ४० ॥

sun-dial

sun
= hour

चित्रं यथा कुड्याश्रयस्यते न तिष्ठति स्थावरादिभ्यः कौल-
कादिभ्यो विना छाया न तिष्ठति तैर्विना न भवत्यादियह-
चाद्यथा शैत्यं विना नापो भवन्ति शैत्यं वाऽग्निर्विना । अग्नि-
रूपं विना वायुः स्पर्शं विना आकाशमवकाशं विना पृथि-
वी गन्धं विना तद्वदेतेन दृष्टान्तेन न्द्रायेन विना विशेषैरवि-
शेषैस्तस्माद्वैर्विना न तिष्ठति । अथ विशेषभूतान्युच्यन्ते
शरीरं पञ्चभूतमयं वैशेषिणा शरीरेण विना क्व लिङ्गस्थानं
चेति क एकदेहमुष्मन्ति तदेवान्यमाश्रयति निराश्रयमाश्रय-
रहितं लिङ्गं त्रयोदशविधं करणमित्यर्थः । किमर्थं तदुच्यते
॥ ४१ ॥

high front

पुरुषार्थः कर्तव्य इति प्रधानं प्रवर्तते स च द्विविधः
शब्दाद्युपलब्धिलक्षणो गुणपुरुषान्तरोपलब्धिलक्षणश्च । शब्दा-
द्युपलब्धिर्ब्रह्मादिषु लोकेषु गन्धादिभोगावाप्तिः । गुण-
पुरुषान्तरोपलब्धिर्मोक्ष इति । तस्मादुक्तं पुरुषार्थहेतुकमिदं
सूक्ष्मशरीरं प्रवर्तते इति । निमित्तनैमित्तिकप्रसङ्गेन निमित्तं
धर्मादि नैमित्तिकमूर्तुगमनादि पुरस्तादेव वक्ष्यामः प्रसङ्गेन
प्रसक्त्या प्रकृतेः प्रधानस्य विभुत्वयोगाच्च या राज्ञा स्वराद्ध-
विभुत्वाद्यद्यदिच्छति तत्तत् करोतीति तथा प्रकृतेः सर्वत्र

सांसिद्धिकाश्चभावाः प्राकृतिकावैकृतिकाश्च धर्माद्याः
दृष्टा करणाश्रयिणः कार्याश्रयिणश्च कललाद्याः ॥४२॥

विभुत्वयोगान्निमित्तनैमित्तिकप्रसङ्गेन व्यवतिष्ठते पृथक् पृथक्,
न्देहधारणे लिङ्गस्य ^{nigama} व्यवस्थां करोति । लिङ्गं सूक्ष्मः परमाणु-
भिस्तन्मात्रैरुपचितं शरीरं त्रयोदशविधकरणोपेतं मानुषदेव-
तिर्यग्योनिषु व्यवतिष्ठते कथं नटवत् यथा नटः पटान्तरेण
प्रविश्य देवो भूत्वा निर्गच्छति पुनर्मानुषः पुनर्विदूषकः । एवं
लिङ्गं निमित्तनैमित्तिकप्रसङ्गेनोदरान्तः प्रविश्य हस्ती
स्त्री पुमान् भवति । भावैरधिवासितं लिङ्गं संसरतीत्युक्तं
तत् के भावा इत्याह ॥ ४२ ॥

curtain
just men
buffoon
clerk
man
travelling

भावास्त्रिविधाश्चिन्त्यन्ते सांसिद्धिकाः प्राकृता वैकृताश्च ।
तत्र सांसिद्धिका यथा भगवतः कपिलस्यादिसर्गे उत्पद्य-
मानस्य चत्वारो भावाः सहोत्पन्ना धर्मो ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्य-
मिति । प्राकृताः कथ्यन्ते ब्रह्मण्यसत्त्वारः पुत्राः सनकसनन्द-
नसनगतन/सनत्कुमारा बभूवुः तेषामुत्पन्नकार्यकारणानां
शरीरिणां षोडशवर्षाणामेते भावाश्चत्वारः समुत्पन्नास्तस्मादेते
प्राकृताः । तथा वैकृता यथा आचार्यमूर्तिनिमित्तं कृत्वा-
ऽस्मदादीनां ज्ञानमुत्पद्यते ज्ञानाद्वैराग्यं वैराग्याद्धर्मो धर्मा-
दैश्वर्यमिति । आचार्यमूर्तिरपि विकृतिरिति तस्माद्वैकृता एते
भावा उच्यन्ते । यैरधिवासितं लिङ्गं संसरत्येते चत्वारो भावाः
सात्विकाः कामसा विपर्येताः सात्विकमेतद्रूपं तामसमस्माद्विप-
र्यं स्तमित्यत्र व्याख्याता एवमष्टौ धर्मो ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यम-
धर्मोऽज्ञानमवैराग्यमनैश्वर्यमित्यष्टौ भावाः । क्व वर्तन्ते दृष्टाः
करणाश्रयिणो बुद्धिः करणं तदाश्रयिणः । एतदुक्तमध्ववसायो
बुद्धिः धर्मो ज्ञानमिति कार्यं देहसदाश्रयाः कललाद्या ये

*
Chava 3
Puranas
yoginid
1. jnanam
2. vairagyam
3. dharma
4. aishwaryam

धर्मेण गमनमूर्ध्वं गमनमधस्ताद्भवत्यधर्मेण ।

ज्ञानेन चापवर्गो विपर्ययादिष्यते बन्धः ॥ ४४ ॥

वैराग्यात्मकतिलयः संसारो भवति राजसाद्रागात्
ऐश्वर्याद्विघातो विपर्ययात् तद्विपर्यासः ॥ ४५ ॥

infancy
= bhava

मादृजा इत्युक्ताः बुद्धयोपितसंयोगे विवृद्धिहेतुकाः कललाद्या-
बुद्धिभासपिशोप्रसृतयः तथा कौमार्यौवनस्य विरत्वादयो भावाः
अक्षयानरसनिमित्ता निष्यद्यन्त अतः कार्याश्रयिष्य उच्यन्ते
अनादिविषयभोगनिमित्ता जायन्ते । निमित्तनैमित्तिक-
प्रसङ्गेनेति यदुक्तमत्रोच्यते ॥ ४३ ॥

8 gharani

धर्मेण गमनमूर्ध्वं धर्मे निमित्तं कृत्वोर्ध्वमुपनयति ऊर्ध्वमि-
त्यष्टौ स्थानानि गृह्यन्ते तद्यथा । ब्राह्मं प्राजापत्यं सौम्य-
मैत्रं गान्धर्वं याचं राक्षसं पैशाचमिति तत् सूक्ष्मं शरीरं
गच्छति पृथुपक्षिसरीसृपस्थावरान्तेष्वधर्मो निमित्तम् ।
किञ्च ज्ञानेन चापवर्गश्च पञ्चविंशति तत्त्वज्ञानं तेन निमित्ते-
नापवर्गो मोक्षः ततः सूक्ष्मं शरीरं निवर्तते परमात्मा उच्यते ।
विपर्ययादिष्यते बन्धः अज्ञानं निमित्तं स चैव नैमित्तिकः
प्राकृतो वैकारिको दक्षिणिकश्च बन्ध इति वक्ष्यति पुरस्ताद-
दिदमुक्तं प्राकृतेन च बन्धेन तथा वैकारिके च । दक्षिणा-
भिस्तृतीयेन बन्धो नान्येन मुच्यते । तथाऽन्यदपि निमि-
त्तम् ॥ ४४ ॥

* prohibited

यथा कश्चपि वैराग्यमस्ति न तत्त्वज्ञानं तस्मादज्ञानपूर्वा-
वैराग्यात् प्रकृतिलयो नृतोऽष्टासु प्रकृतिषु प्रधानबुद्धरहकार-
तन्मात्रेषु लीयते न मोक्षः ततो भूयोऽपि संसरति तथा योऽयं
राजसो रागः बजामि दक्षिणां ददामि येनामुष्मिन् लोकेऽत्र

ॐ ४४

एष प्रत्ययसर्गो विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यः ।
गुणवैषम्यविमर्दात्तस्य च भेदास्तु पञ्चाशत् ॥ ४६ ॥

यद्विष्यं मानुषं सुखमनुभवाम्येतस्माद्वाजसाद्राजात् संसारो
भवति । तथा ऐश्वर्यादविघात एतदेश्वर्यमष्टमुषमभिमादियुक्तं
तस्मादेश्वर्यनिमित्तादविघातो नैमित्तिको भवति ब्रह्मादिभू-
त्त्वान्नैश्वर्यं न विहन्यते । किञ्चान्यद्विपर्ययाद्विपर्ययासः
तस्याविघातस्य विपर्ययासो विघातो भवत्यनैश्वर्यात् सर्वत्र
विहन्यते । एष निमित्तैः सह नैमित्तिकः षोडशविधो
व्याख्यातः स किमात्मक इत्याह ॥ ४५ ॥

यथा एष षोडशविधो निमित्तनैमित्तभेदो व्याख्यात एष *
प्रत्ययसर्ग उच्यते । प्रत्ययो बुद्धिरित्युक्ताऽध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो
ज्ञानमित्यादि स च प्रत्ययसर्गश्चतुर्धा भिद्यते विपर्ययाशक्ति-
तुष्टिसिद्ध्याख्याभेदात् । तत्र संशयोऽज्ञानम् । यथा कस्य-
चित् स्थाणुदर्शने स्थाणुरयं पुरुषो वेति संशयः । अशक्ति-
र्यथा । तमेव स्थाणुं सम्यग् दृष्ट्वा संशयं हेतुं न शक्नोतीत्य-
शक्तिः । एवं तृतीयस्तुष्ट्याख्यो यथा [तमेव स्थाणुं ज्ञातुं
संशयितुं वा नेच्छति किमनेनस्माकमित्येवा तुष्टिः] चतुर्थः
सिद्ध्याख्यो यथा । ज्ञानन्दितेन्द्रियः स्थाणुमाकृष्टं वल्लिं
पश्यति शकुनिं वा तस्य सिद्धिर्भवति स्थाणुरयमिति । एव-
मस्य चतुर्विधस्य प्रत्ययसर्गस्य गुणवैषम्यविमर्दे तस्य भेदास्तु
पञ्चाशत् योऽयं सत्वरजस्तमोगुणानां वैषम्यो विमर्दः तेन तस्य
प्रत्ययसर्गस्य पञ्चाशद्भेदा भवन्ति तथा कापि सत्त्वमुत्कटं
भवति रजस्तमोऽपि उदासीने कापि रजः कापि तम इति
भेदाः कथ्यन्ते ॥ ४६ ॥ श्री

Pratyaya sarga
= Buddhi १.२३

crisp

visabalam

visabalam

visamata

parasparayuddha
abhiharat

पञ्च विपर्ययभेदा भवन्त्यशक्तिश्च करणवैकल्यात्
 अष्टाविंशतिभेदास्तुष्टिर्नवधाऽष्टधा सिद्धिः ॥ ४७॥
 भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः
 तामिस्रोऽष्टदशधा तथा भवत्यन्धतामिस्रः ॥ ४८॥

पञ्च विपर्ययभेदास्ते यथा तमो मोहो महामोहस्ता-
 मिस्रोऽन्धतामिस्र इत्येषां भेदानां नानात्वं वक्ष्यतेऽनन्तर-
 मेवेति । अशक्तेस्वष्टाविंशतिभेदा भवन्ति करणवैकल्यात्
 तानपि वक्ष्यामस्तथा च तुष्टिर्नवधा ऊर्ध्वस्रोतसि राजसानि
 ज्ञानानि । तथाष्टविधा सिद्धिः सात्विकानि ज्ञानानि तत्रै-
 वोर्ध्वस्रोतसि । एतत् क्रमेणैव वक्ष्यन्ते तत्र विपर्ययभेदा
 उच्यन्ते ॥ ४७ ॥

hrulaya

तमसस्तावदष्टधा भेदः प्रलयोऽज्ञानाद्विभज्यते सोऽष्टासु
 प्रकृतिषु लीयते प्रधानबुद्धाहङ्कारपञ्चतन्मात्राष्टासु तच्च लीन-
 मात्मानं मन्यते सुप्तोऽहमिति तमोभेद एषोऽष्टविधस्व
 मोहस्य भेदोऽष्टविध एवेत्यर्थः । यत्राष्टगुणमणिमाद्यैश्वर्यं
 तत्र सङ्गादिन्द्रादयो देवा न मोक्षं प्राप्नुवन्ति पुनश्च तत्त्वये
 संसरन्त्येषोऽष्टविधो मोह इति । दशविधो महामोहः
 शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा देवानामेते पञ्चविषया सुखलक्षणाः
 मानुषाणामप्येते एव शब्दादयः पञ्चविषया एवमेतेषु दशसु
 महामोह इति । तामिस्रोऽष्टदशधाऽष्टविधमैश्वर्यं दृष्टानु-
 श्रविका विषया दश एतेषामष्टादशानां सम्पदमनुनन्दन्ति
 विपदं नानुमोदन्त्येषोऽष्टादशविधो विकल्पस्तामिस्रः । यथा
 तामिस्रमष्टगुणमैश्वर्यं दृष्टानुश्रविका दशविषयास्तथास्त-
 मिस्रोऽप्यष्टादशभेद एवं किन्तु विषयसम्पत्तौ सम्भोगकाले

sampatti

एकादशेन्द्रियबधाः सह बुद्धिबधैरशक्तिरुद्दिष्टा ।
सप्तदशबधा बुद्धेर्विपर्ययात् तुष्टिसिद्धीनाम् ॥४६॥
आध्यात्मिकाश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः ।
वाद्या विषयोपरमात्यञ्च नव तुष्टयोऽभिमतः ॥५०॥

य एव म्रियतेऽष्टगुणैश्चर्याङ्गा भ्रस्यते ततस्तस्य मद्द दुःख-
मुत्पद्यते सोऽन्वतामिस इति । एवं विपर्ययभेदास्तमः-
प्रभृतयः पञ्च प्रत्येकं भिद्यमाना द्विषष्टिभेदाः संवृत्ता इति ।
अशक्तिभेदाः कथ्यन्ते ॥ ४८ ॥

भवन्त्यशक्तेश्च कारणवैकल्यादष्टाविंशतिभेदा इत्युद्दिष्टं
तत्रैकादशेन्द्रियबधाः वाधिर्यमन्वताप्रसुप्तिरूपजिह्विकाप्राण-
पाको मूकता कुणित्वं चाक्षरं गुदावर्तः क्लृप्त्यमुन्माद इति ।
सह बुद्धिबधैरशक्तिरुद्दिष्टा ये बुद्धिबधास्तैः सह शक्तेरष्टा-
विंशतिभेदा भवन्ति सप्तदशबधा बुद्धेः सप्तदशबधास्तैः तुष्टि-
भेदसिद्धिभेदवैपरीत्येन तुष्टिभेदा नव सिद्धिभेदा अष्टौ ये ते
विपरीतैः सह एकादशविधा एवमष्टाविंशतिविकल्पा अशक्ति-
रिति विपर्ययात् सिद्धितुष्टीनामेव भेदक्रमो द्रष्टव्यः । तत्र
तुष्टिर्नवधा कथ्यते ॥ ४९ ॥

आध्यात्मिकाश्चतस्रस्तुष्टयोऽध्यात्मनि भवा आध्यात्मिकाः
नाञ्च प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः । तत्र प्रकृत्याख्या यथा
कश्चित् प्रकृतिं वेत्ति तस्याः सगुणनिर्गुणत्वं च तेन तत्त्वं तत्-
कार्यं विज्ञायैव केवलं तुष्टस्तस्य नास्ति मोक्ष एषा प्रक-
त्याख्या । उपादानाख्या यथा कश्चिद्विज्ञायैव तत्त्वान्युपादान-
ब्रह्मणं करोति त्रिदण्डकमण्डलुविविदिकाभ्यो मोक्ष इति
नस्यापि नाख्येषा उपादानाख्या । तथा कात्याख्या कावेन

chitram iccha

Miyagudharin

ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः ।

मोक्षो भविष्यतीति किं तत्त्वाभ्यासेनेत्येषा कालाख्या तुष्टि-
स्तस्य नास्ति मोक्ष इति । तथा भाग्याख्या भाग्येनैव मोक्षो
भविष्यतीति भाग्याख्या । चतुर्धा तुष्टिरिति । वाङ्मा विष-
योपरमाञ्च पञ्च । वाङ्मास्तुष्टयः पञ्च विषयोपरमात् शब्द-
स्पर्शरूपरसगन्धेभ्य उपरतोऽर्जनरक्षणक्षयसङ्ग्रहिसदृशदर्शनात् ।
दृष्टिनिमित्तं पाशपाल्यवाणिज्यप्रतियहसेवाः कार्या एतदुर्जनं
दुःखमर्जितानां रक्षणे दुःखमुपभोगात् चीयत इति क्षयदुः-
खम् । तथा विषयोपभोगसङ्गे कृते नास्तीन्द्रियाणामुपशम
इति सङ्गदोषः । तथा न अनुपहृत्य भूतान्युपभोग इत्येष
हिंसादोषः । एवमर्जनादिदोषदर्शनात् पञ्चविषयोपरमात्
पञ्च तुष्टयः । एवमाध्यात्मिकवाङ्माभेदात् पञ्च तुष्टयस्तासां
नामानि शास्त्रान्तरे प्रोक्तानि । अथः सलिलं मेघो दृष्टिः
सुतमो पारं सुनेत्रं नारीकमनुत्तमाशसिकमिति । आसां
तुष्टीनां विपरीतशक्तिभेदाद् बुद्धिवधा भवन्ति । तद्यथा
अनभोऽसलिलमनोघ इत्यादिवैरीत्याद् बुद्धिवधा इति ।
सिद्धिरुच्यते ॥५०॥

ऊहो यथा कश्चिन्नित्यमूहते किमिह सत्यं किं परं किं
नैवेद्यसं किं कृतार्थः स्यामिति/ चिन्तयतो ज्ञानमुत्पद्यते
प्रधानादन्य एव पुरुष इत्यन्या बुद्धिरन्योऽहङ्कारोऽन्धानि
तन्मात्राणीन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानौत्वेवं तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते
येन मोक्षो भवति एषा ऊहाख्या प्रथमा सिद्धिः । तथा
शब्दज्ञानात् प्रधानपुरुषबुद्वाहङ्कारतन्मात्रेन्द्रियपञ्चमहाभूत-
विषयं ज्ञानं भवति ततो मोक्ष इत्येषा शब्दाख्या सिद्धिः ।
अध्ययनाद्देहादिशास्त्राध्ययनात् पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानं

भोग कावे

दानं च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः ॥५१॥

मोक्षं याति इत्येषा तृतीया सिद्धिः । दुःखविघातत्रयमा-
ध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकदुःखत्रयविघाताय गुरुं समुप-
गम्य तत उपदेशाभ्योक्षं यात्येषा चतुर्थी सिद्धिः । एषैव दुःखत्रय
भेदात् त्रिधा कल्पनीया इति षट् सिद्धयः । तथा सुदृढप्राप्ति-
यथा कश्चित् सुदृढं ज्ञानमधिगम्य मोक्षं गच्छति एषा सप्तमी
सिद्धिः । दानं यथा कश्चिद्भगवतां प्रत्याश्रयौषधित्रिदण्ड-
कुण्डिकादीनां आसक्त्यादनादीनां च दानेनोपकृत्य तेभ्यो
ज्ञानमवाप्य मोक्षं यात्येषाष्टमी सिद्धिः । आसामष्टानां
सिद्धीनां शास्त्रान्तरे संज्ञाः कृतास्तारं सुतारं तारतारं प्रमोदं
प्रमुदितं प्रमोदमानं रम्यकं सदाप्रमुदितमिति । आसां विप-
र्ययाद् बुद्धेर्बन्धा ये विपरीतास्त अग्रजौ निश्चिन्ता यथाऽतार-
मसुतारमतारतारमित्यादि द्रष्टव्यमशक्तिभेदा अष्टाविंशतिरु-
क्तास्ते सह बुद्धिबन्धैरेकादशेन्द्रियबन्धा इति । तत्र तुष्टिविप-
र्यया नवसिद्धीनां विपर्यया अष्टौ एवमेते सप्तदशबुद्धिबन्धा
एतैः सहैन्द्रियबन्धा अष्टाविंशतिरशक्तिभेदाः पञ्चात् कथिता
इति विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्धीनामेवोद्देशो निर्देशश्च कृत इति ।
किञ्चान्यत् सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः सिद्धेः पूर्वा या विपर्य-
याशक्तितुष्टयस्ता एव सिद्धेरङ्कुशस्तङ्गेदादेवं त्रिविधो यथा
हस्ती गृहीताङ्कुशेन वशो भवत्येव विपर्ययाशक्तितुष्टिभिर्गृ-
हीतो लोकोऽज्ञानमाप्नोति तस्मादेताः परित्यज्य सिद्धिः सेव्या
स सिद्धेस्तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते तन्मोक्ष इति । अथ यदुक्तं भावै-
रधिवासितं लिङ्गं तत्र भावा धर्मादयोऽष्टावक्ता बुद्धिपरि-
णामा विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्धिपरिणताः स भावास्त्यः प्रत्यय-

८ -

purva
gan
addiya
tan cir
vidigali
yut
vidigati
Pogear

*
thana

न विना भावैर्लिङ्गं न विना लिङ्गेन भावनिवृत्तिः
 लिङ्गाख्यो भावाख्यस्तस्माद्विविधः प्रवर्तते सर्गः ५२
 अष्टविकल्पो दैवस्त्वैर्गम्योनश्च पञ्चधा भवति ।
 मानुष्यश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः ॥५३॥
 । ऊर्ध्वं सत्वविशालस्तमोविशालश्च मूलतः सर्गः ।
 मध्ये रजोविशालो ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तम् ॥५४॥

सर्गः । लिङ्गश्च । तस्मात्सर्गश्चतुर्दशभूतपर्यन्त उक्तस्तत्रैकैव
 सर्गेण पुरुषार्थसिद्धेरकिमुभयविविधसर्गेणेत्यत आह ॥ ५१ ॥

भावैः प्रथमसर्गेविना लिङ्गं न तस्मात्सर्गो न, पूर्वपूर्व-
 संस्काराद् दृष्टकारितत्वादुत्तरोत्तरदेहलभ्यस्य लिङ्गेन तस्मात्-
 सर्गेण च विना भावनिवृत्तिर्न स्थूलसूक्ष्मदेहसाध्यत्वाद्दमो-
 देरनादित्वाच्च सर्गस्य बीजाङ्कुरावन्योन्याश्रयो न दोषाय
 तत्तज्जातीयापेक्षित्वेऽपि तत्तद्भक्तीनां परस्परानपेक्षित्वात्त-
 स्माद्भावाख्यो लिङ्गाख्यश्च द्विविधः प्रवर्तते सर्ग इति किञ्चा-
 न्यत् ॥ ५२ ॥

istill and

तत्र दैवमष्टप्रकारं ब्राह्मं प्राजापत्यं सौम्यमेन्द्रं गान्धर्वं
 याचं राक्षसं पैशाचमिति । पशुसृगपक्षिसरीसृपस्यावराणि
 भूतान्येव पञ्चविधानि तैश्च मानुषयोनिरेकैव इति चतुर्दश-
 भूतानि त्रिष्वपि लोकेषु गुणत्रयमस्ति तत्र कास्मिन् किमधिक-
 मुच्यते ॥ ५३ ॥

Colours

ऊर्ध्वमित्यष्टसु देवस्थानेषु सत्वविशालः सत्वविस्तारः
 सत्वोक्त ऊर्ध्वसत्व इति । तत्रापि रजस्तमसौ स्तः । तमो-
 विशालो मूलतः पश्चादिषु स्थावरान्तेषु सर्वः सर्गस्तमसाधि-

तत्र जरामरणकृतं दुःखं प्राप्नोति चेतनः पुरुषः ।

लिङ्गस्याविनिवृत्ते स्थादाह दुःखं स्वभावेन ॥५५॥

इत्येष प्रकृतिकृतो महदादिविशेषभूतपर्यन्तः ।

कवेन व्याप्तस्तत्रापि सत्वरजसौ स्तः । मध्ये मानुषे रज

उत्कटं तत्रापि सत्त्वतमसौ विद्येतेतस्माद् दुःखप्राया मनुष्याः ।

एवं ब्रह्मादिसत्त्वपर्यन्तः ब्रह्मादिस्थावरास्त इत्यर्थः [एवम-

भौतिकसर्गो लिङ्गसर्गो भावसर्गो भूतसर्गो देवमानुषतैर्य-

ज्योनय इत्येषः प्रधानकृतः षोडशसर्गः ॥ ५४ ॥

*pradhana
pracya*

तत्रेति तेषु देवमानुषतैर्यज्योनिषु जराकृतं मरणकृतं

चैव दुःखं चेतनः चैतन्यवान् पुरुषः प्राप्नोति न प्रधानं न

बुद्धिर्नाहङ्कारो न तन्मात्राणीन्द्रियाणि महाभूतानि च ।

कियन्तं कालं पुरुषो दुःखं प्राप्नोतीति तद्विविक्तं । लिङ्गस्या-

विनिवृत्ते र्यस्तमहदादिलिङ्गशरीरेणाविश्वं तच्च व्यक्तीमवति

बध्नावन्निवर्तते संसारशरीरमिति संक्षेपेण त्रिषु स्थानेषु पुरुषो

जरामरणकृतं दुःखं प्राप्नोति, लिङ्गस्याविनिवृत्तेः लिङ्गस्य

विनिवृत्तिं यावत् । लिङ्गनिवृत्तौ मोक्षो मोक्षप्राप्तौ नास्ति

दुःखमिति । तत् पुनः केन निवर्तते यदा पञ्चविंशतिः तत्त्व-

ज्ञानं स्यात् सत्त्वपुरुषान्यथाख्यातिकक्षणमिदं प्रधानमियं

बुद्धिरयमहङ्कार इमानि पञ्चतन्मात्राण्येकादशेन्द्रियाणि पञ्च

महाभूतानि येभ्योऽन्यः पुरुषो विसृष्ट इत्येवं ज्ञानाक्षिप्त-

निवृत्तिस्ततो मोक्ष इति । प्रवृत्तेः किं निमित्तमारब्ध

इत्युच्यते ॥ ५५ ॥

इत्येष परिसमाप्तौ निर्देशे च प्रकृतिकृतौ प्रकृतिकरणे

प्रकृतिक्रियायां य आरब्धो महदादिविशेषभूतपर्यन्तः प्रकृते-

*Purusha
suffers
pain*

Low long

*conclusion comes
limitation*

comes

act

प्रतिपुरुषविमोक्षार्थं स्वार्थ इव परार्थ आरम्भः ॥५६॥

वत्सविद्विनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य ।

पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ॥५७॥

औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्तते लोकः ।

पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्तते तद्वदव्यक्तम् ॥५८॥

महान् महतोऽहङ्कारस्तस्मात्तन्मात्राख्येकादशेन्द्रियाणि तन्मा-
त्रेभ्यः पञ्चमहाभूतानीत्येषः प्रतिपुरुषविमोक्षार्थं पुरुषं प्रति
देवमनुष्यतिर्यग्भावं गुणानां विमोक्षार्थमारम्भः कथं स्वार्थं
इव एवमारम्भः यथा कश्चित् स्वार्थं त्वक्ता मित्रकार्याणि
करोति एवं प्रधानम् । पुरुषोऽत्र प्रधानस्य न किञ्चित् प्रत्युप-
कारं करोति । स्वार्थ इव न च स्वार्थः परार्थ एवार्थः शब्दादि-
विषयोपलब्धिर्गुणपुरुषान्तरोपलब्धिश्च त्रिषु लोकेषु शब्दादि-
विषयैः पुरुषा योजयितव्या अन्ते च मोक्षेणेति । प्रधानस्य
प्रवृत्तिस्तथा चोक्तम् । ^{ghata} कुम्भवत् प्रधानपुरुषार्थं कृत्वा निव-
र्तत इति । अत्रोच्यतेऽचेतनं प्रधानं चेतनः पुरुष इति मया
त्रिषु लोकेषु शब्दादिभिर्विषयैः पुरुषो योज्योऽन्ते मोक्षः
कर्तव्य इति कथं चेतनवत् प्रवृत्तिः । सत्यं किन्त्वचेतनाना-
मपि प्रवृत्तिर्हृष्टा निवृत्तिश्च यस्मादित्याह ॥ ५६ ॥

यथा दृष्टोदकं गवा भक्षितं क्षीरभावेन परिणम्य वत्स-
विद्विं करोति । ^{ghata} पुष्टं च वत्से । निवर्तत एव पुरुषविमोक्षनि-
मित्तं प्रधानम् । अज्ञस्य प्रवृत्तिरिति । किञ्च ॥ ५७ ॥

यथा लोक इष्टौत्सुक्ये सति तस्य निवृत्त्यर्थं क्रियासु प्रवर्तते
गमनागमनक्रियासु कृतकार्यो निवर्तते तथा पुरुषस्य विमो-
क्षार्थं शब्दादिविषयोपभोगोपलब्धिलक्षणं गुणपुरुषान्तरोप-

kunda

much
larger

for if no use
over the water!

7 bharunidy

रङ्गस्य दर्शयिता निवर्त्तते नर्त्तकौ यथा नृत्यात् ।
 पुरुषस्य तथात्मानं प्रकाशय निवर्त्तते प्रकृतिः ॥५६॥
 नानाविधैरुपायैरुपकारिण्यनुपकारिणः पुंसः ।
 गुणवत्पुरुषस्य सतस्तस्यार्थमपार्थकं चरति ॥६०॥
 प्रकृतेः सुकुमारतरं न किञ्चिदस्तीति मे मतिर्भवति
 या दृष्टास्तीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्य ॥६१॥

लब्धिलक्षणं च द्विविधमपि पुरुषार्थं कृत्वा प्रधानं निवर्त्तते ।

किञ्चान्यत् ॥ ५८ ॥

यथा नर्त्तकौ नृङ्गारदिरसैरितिहासदिभावैश्च निबद्ध-
 गीतवादिबहूनि रङ्गस्य दर्शयित्वा कृतकार्या नृत्यान्निव-
 र्त्तते तथा प्रकृतेरपि पुरुषस्यात्मानं प्रकाशय बुद्धरङ्गारतन्मा-
 नेन्द्रियमहाभूतभेदेन निवर्त्तते । कथं को वा स्यान्निवर्त्तको
 हेतुस्तदाह ॥ ५८ ॥

नानाविधैरुपायेः प्रकृतिः पुरुषस्योपकारिण्यनुपकारिणः
 पुंसः कथं देवमानुषतिर्यग्भावेन सुखदुःखमोहात्मकभावेन
 शब्दादिष्विषयभावेन एवं नानाविधैरुपायैरात्मानं प्रकाश्याह-
 मन्था त्वमन्य इति निवर्त्तते अतो नित्यस्य तस्यार्थमपार्थ-
 कुरुते/चरति च यथा कश्चित् परोपकारौ सर्वस्योपकुरुते
 नात्मनः प्रत्युपकारमौहृत् एव प्रकृतिः पुरुषार्थं चरति करो-
 त्वपार्थकम् । पश्चादुक्तमात्मानं प्रकाशय निवर्त्तते निवृत्ता च किं
 करोतीत्याह ॥ ६० ॥

श्लोके प्रकृते सुकुमारतरं न किञ्चिदस्तीत्येवं मे मति-
 र्भवति येन परार्थ एव मतिरुत्पन्ना कस्मादहमनेन पुरुषेण
 दृष्टास्तीत्यस्य पुंसो पुनर्दर्शनं नोपैति पुरुषस्य दर्शनमुपयाती-

gacchati

तस्मान्न बध्यते नात्रि मुच्यते नापि संसरति कश्चित्
संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥६२॥

त्वर्थः । तत्र सुकुमारतरं वर्णयति । ईश्वरं कारणं भुवते (अजो
जगदुत्पत्तिः) शोऽयमात्मनः सुखदुःखयोरौश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं
नरकमेव वा । अपरे स्वभावकारणिकां भुवते । केन शुक्लौकता
हंसा मयूराः केन चित्रिताः स्वभावेनैवेति । अत्र सांख्या-
चार्या आहुः निर्गुणत्वादीश्वरस्य कष्टं सगुणतः प्रजा जायेरन्
कथं वा पुरुषादिर्गुणादेव । तस्मात् प्रकृतेर्युज्यते तथा शुक्लेभ्य-
स्तन्तुभ्यः शुक्ल एव पटो भवति कृष्णेभ्यः कृष्ण एवेति । एवं
त्रिगुणात् प्रधानात् त्रयो लोकास्त्रिगुणाः समुत्पन्ना इति
गम्यते । निर्गुण ईश्वरः सगुणानां लोकानां तस्मादुत्पत्तिर-
युक्तेति [अनेन पुरुषो व्याख्यातः । तथा केषाञ्चित् कालः
कारणमित्युक्तं च । कालः पञ्चास्ति भूतानि कालः संहरते
जगत् । कालः सुप्तेषु जागर्त्ति कालो हि दुरतिक्रमः । व्यक्तम
व्यक्तपुरुषाख्यः यद्वार्थास्ते न कालोऽन्तर्भूतोऽस्ति स व्यक्तः
सर्वकर्तृत्वात् कालस्यापि प्रधानमेव कारणं स्वभावोऽप्यनै-
वलीनः तस्मात् कालो न कारणम् । नापि स्वभाव इति ।
तस्मात् प्रकृतिरेव कारणं न प्रकृतेः कारणान्तरमस्तीति । न
पुनर्दृश्यमनुपयाति पुरुषस्य । अतः प्रकृतेः सुकुमारतरं सुभो-
ग्यतरं न किञ्चिदौश्वरादिकारणमस्तीति मे मतिर्भवति ।
तथा च श्लोके कूटम् । पुरुषो मुक्तः पुरुषः संसारोति चोदिते-
त्याह । ६१ ॥

तस्मात् कारणात् पुरुषो न बध्यते नापि मुच्यते नापि
संसरति यस्मात् कारणात् प्रकृतिरेव नानाश्रया देवमानुषति-
श्रियोऽन्याश्रया बुद्धादकारतस्मात्त्रेन्द्रियभूतस्वरूपेण बध्यते

रूपैः सप्तभिरेव बध्नात्यात्मानमात्मना प्रकृतिः ।
 सैव च पुरुषार्थं प्रति विमोचयत्येकरूपेण ॥६३॥
 एवं तत्त्वाभ्यासान्नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम् ।
 अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ॥६४॥

मुच्यते संसरति चेति । अथ मुक्त एव स्वभावात् स सर्वगतश्च ।
 कथं संसरत्यप्राप्तप्रापणार्थं ^{obtaining} संसरणमिति । तेन ^{therefore} पुरुषो बध्यते ^{in the} ^{manifestation} पुरुषो मुच्यते संसरति ^{by the} व्यपदिश्यते येन संसारित्वं न विद्यते ^{in the} ^{manifestation} सत्त्वपुरुषान्ताज्ञानात् तच्च ^{fixed} पुरुषस्य अभिव्यज्यते । तदभिव्यक्तौ ^{in the} ^{manifestation} केवलः शुद्धो मुक्तः स्वरूपप्रतिष्ठः पुरुष इति । अत्र यदि ^{in the} ^{manifestation} पुरुषस्य बन्धो नास्ति ततो मोक्षोऽपि नास्ति । अतोच्यते प्रकृतिरेवात्मानं बध्नाति मोचयति च यत्र सूक्ष्मशरीरं तन्मात्रकं ^{how} त्रिविधकरणोपेतं तत् त्रिविधेन बन्धेन बध्यते । उक्तञ्च । प्राकृतेन च बन्धेन तथा वैकारिकेण च । दाक्षिणेन ^{of end of} ^{Jat. Karm. 44} हृत्तीयेन बद्धो नान्येन मुच्यते । तत् सूक्ष्मं शरीरं धर्माधर्मसंयुक्तम् । प्रकृतिश्च बध्यते प्रकृतिश्च मुच्यते संसरतीति कथं तदुच्यते ॥ ६२ ॥

रूपैः सप्तभिरेवैतानि सप्त प्रोच्यन्ते धर्मो वैराग्यमैश्वर्यमधर्मोऽज्ञानमवैराग्यमनैश्वर्यमेतानि प्रकृतेः सप्त रूपाणि तैरात्मानं स्वं बध्नाति प्रकृतिरात्मानं स्वमेव सैव प्रकृतिः पुरुषस्यार्थः पुरुषार्थः कर्त्तव्य इति विमोचयत्यात्मानमेकरूपेण ज्ञानेन । कथं तज्ज्ञानमुत्पद्यते ॥ ६३ ॥

एवमुक्तेन क्रमेण पञ्चविंशतितत्त्वालोचनाभ्यासादियं प्रकृतिरयं पुरुष एतानि पञ्चतन्मात्रेन्द्रियमहाभूतानीति पुरुषस्य ज्ञानमुत्पद्यते नास्ति ^{na} नाहमेव भवामि न मे मम

तेन निवृत्तप्रसवामर्थवशात् सप्तरूपविनिवृत्ताम् ।
 प्रकृतिं पश्यति पुरुषः प्रेक्षकवदवस्थितः सुस्थः ॥६५॥
 दृष्टामयेत्युपेक्षक एको दृष्टाहमित्युपरमत्यन्या ।
 सति संयोगेऽपि तयोः प्रयोजनं नास्ति सर्गस्य ॥६६॥

शरीरं तद्यतोऽहमन्यः शरीरमन्यन्नाहमित्यपरिशेषमहंकार-
 रहितमपरिशेषमविपर्ययाद्विशुद्धं विपर्ययः संयोगोऽविपर्य-
 यादसंशयाद्विशुद्धं केवलं तदेवनान्यदस्तीति मोक्षकारण-
 मुत्पद्यतेऽभिव्यज्यते ज्ञानं पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानं पुरुषश्चेति ।
 ज्ञाने पुरुषः किं करोति ॥ ६४ ॥

तेन विशुद्धेन केवलज्ञानेन पुरुषः प्रकृतिं पश्यति प्रेक्षक-
 वत् प्रेक्षकेण तुल्यमवस्थितः स्वस्थो यथा रज्जुप्रेक्षकोऽवस्थितो
 न तत् कीं पश्यति स्वस्थः स्वस्मिन् तिष्ठति स्वस्थः स्वस्थानस्थितः ।
 कथंभूतां प्रकृतिं निवृत्तप्रसवां निवृत्तबुद्ध्याहंकारकार्यानिर्ध-
 वशात् सप्तरूपविनिवृत्तां निवर्त्तितोभयपुरुषप्रयोजन-
 वशाद् यैः सप्तभिः रूपैर्धर्मादिभिरात्मानं बध्नाति तेभ्यः सप्तभ्यो
 रूपेभ्यो विनिवृत्तां प्रकृतिं पश्यति । किञ्च ॥ ६५ ॥

रज्जुस्य इति यथा रज्जुस्य इत्थेवमुपेक्षक एकाः केवलः
 शुद्धः पुरुषस्तेनाहं दृष्टेति कृत्वा उपरता निवृत्ता एका एकैव
 प्रकृतिः त्रैलोक्यस्यापि प्रधानकारणं भूता न द्वितीया प्रकृति-
 रस्ति मूर्त्तिबधे जातिभेदादेवं प्रकृतिपुरुषयोर्निर्वृत्तावपि
 व्यापकत्वात् संयोगोऽस्ति न तु संयोगात् कुतः सर्गो भवति ।
 सति संयोगेऽपि तयोः प्रकृतिपुरुषयोः सर्वमतत्वात् सत्यपि
 संयोगे प्रयोजनं नास्ति सर्गस्य दृष्टेश्चरितार्थत्वात् प्रकृते-
 र्द्विविधप्रयोजनं शब्दविषयोपलब्धिर्गुणपुद्गलान्तरोपलब्धिश्च ।

सम्यग्ज्ञानाधिगमादुत्पत्तिनामकारणप्राप्तौ ।

तिष्ठति संस्कारवशाच्चक्रभ्रमवद् धृतशरीरः ॥६७॥

प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात् प्रधानविनिवृत्तौ ।

अभयत्रापि चरितार्थत्वात् सर्गस्य नास्ति प्रयोजनं यः पुनः
सर्ग इति । यथा दानग्रहणनिमित्तं उत्तमर्णाधमर्णयोर्द्वय-
विशदौ सत्यपि संयोगे न कश्चिदर्थसम्बन्धो भवति । एवं
प्रकृतिपुरुषयोरपि नास्ति प्रयोजनमिति । यदि पुरुषस्थो-
त्पत्तेः ज्ञाने मोक्षो भवति ततो मम कस्मान्न भवतीति ।
अत उच्यते ॥ ६६ ॥

यद्यपि पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानं सम्यक्ज्ञानं भवति तथापि
संस्कारवशाद्धृतशरीरौ योगी तिष्ठति कथं चक्रभ्रमवच्चक्र-
भ्रमेण तुल्यं । यथा कुलालचक्रं भ्रमयित्वा घटं करोति
मृत्पिण्डं चक्रमारोप्य पुनः कृत्वा घटं पथ्यामुच्यति चक्रं
भ्रमत्येव संस्कारवशादेवं सम्यग्ज्ञानाधिगमादुत्पन्नसम्यग्-
ज्ञानस्य धर्मादीनामकारणप्राप्तौ एतानि सप्तरूपाणि बन्धन-
भूतानि सम्यग्ज्ञानेन दग्धानि यथा नाग्निना दग्धानि
वीजानि प्ररोहणसमर्थान्येवमेतानि धर्मादीनि बन्धनानि
न समर्थानि । धर्मादीनामकारणप्राप्तौ संस्कारवशाद्धृत-
शरीरस्तिष्ठति ज्ञानाद्वर्तमानधर्माधर्मक्षयः कस्मान्न भवति
वर्तमानत्वादेव क्षणान्तरे क्षयमप्येति ज्ञानं त्वनाशतकर्म
दहति वर्तमानशरीरेण च यत् करोति तदपीति विहि-
तानुष्ठानकरणादिति संस्कारक्षयाच्छरीरपाते मोक्षः । स
किंविशिष्टो भवतीत्युच्यते ॥ ६७ ॥

धर्माधर्मजनितसंस्कारक्षयात् प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थ-

ऐकान्तिकमात्यन्तिकमुभय कैवल्यमाप्नोति ॥६९॥
 पुरुषार्थज्ञानमिदं गुह्यं परमर्षिणा समाख्यातम् ।
 स्थित्युत्पत्तिप्रलयाश्चिन्त्यन्ते यत्र भूतानाम् ॥६९॥
 एतत्पवित्रमग्रं मुनिरामुरयेऽनुकम्पया प्रददौ ।
 आसुरिरपि पञ्चशिखाय तेन च बहुधा कृतं तन्मम्
 ॥ ७० ॥

शिष्यपरम्परयागतमौश्वरद्वयं न चैतदार्याभिः ।
 संचिन्तमार्थमतिना सम्यग्विज्ञाय सिद्धान्तम् ॥७१॥
 सप्तत्यां किल येष्यांस्तेऽर्थाः कृत्स्नस्य षष्ठितन्त्रस्य ।
 आख्यायिकाविरहिताः परवादविवर्जिताश्चापि ॥७२॥

त्वात् प्रधानस्य निवृत्तौ ऐकान्तिकमवश्यमात्यन्तिकमनन्त-
 र्हितं कैवल्यं केवलभावान्मोक्ष उभयमैकान्तिकात्यन्तिक-
 मित्येव विशिष्टकैवल्यमाप्नोति ॥ ६८ ॥

पुरुषार्थो मोक्षस्तदर्थं ज्ञानमिदं गुह्यं रहस्यं परमर्षिणा
 श्रीकपिलर्षिणा समाख्यातं सम्यगुक्तं यत्र ज्ञाने भूतानां
 वैकारिणां स्थित्युत्पत्तिप्रलया अवस्थानाविर्भावतिरोभावा-
 श्चिन्त्यन्ते विचार्यन्ते येषां विचारात् सम्यक् पञ्चविंशति-
 तत्त्वविवेचनात्मिका सम्यग्यते संवित्तिरिति

सांख्यं कपिलमुनिना प्रोक्तं संसारविमुक्तिकारणं हि ।

यत्रैताः सप्ततिरार्या भाष्यं चात्र गौडपादकृतम् ॥ ६९ ॥

आत्मतत्त्वविवेक (वीक्षाधिकार)	२	२३ गद्यकथासरित्सागर सम्पूर्ण	
मुक्तिकीर्तिनिधत्	१	२४ सांख्यतत्त्वकौमुदी सटीक	
उपमानचिन्तामणि	१	२५ न्यायदर्शन सभाष्य संहति	
काव्यदीपिका अलङ्कार सटीक	॥०	२६ सटीक बाळीकिरामायण	
पूर्णप्रसन्नदर्शनम् सभाष्य	॥०	बालकाण्डम्	१
चन्द्रशेखरचम्पूकाव्य	३	२७ साहित्यदर्पण सटीक अलङ्कार	१॥०
मदनपालनिघण्टुः (वैद्यक)	॥०	२८ साहित्यदर्पणम् (मूलमात्र)	॥०
सामवेदस्य आरण्यसंहिता		२९ संस्कृतशिक्षामञ्जरी प्रथमभागः	/
सायणाचार्यकृत भाष्यसंहिता	॥	१०० संस्कृतशिक्षामञ्जरी द्वितीयभागः	॥०
विश्वशालभञ्जिका नाटिका सटीक	॥	१०१ संस्कृतशिक्षामञ्जरी तृतीयभागः	॥०
लिङ्गानुशासन सटीक	१०	१०२ चतुर्थभागः कादम्बरीकथासारः	॥०
कुवलयानन्द अलङ्कार सटीक	२	१०३ अमरकोष	॥०
प्रियदर्शिका नाटिका सटीक	॥०	१०४ वेदान्तदर्शन सभाष्य सटीक	६
सारसप्तत्याकरण सटीक सम्पूर्ण	२॥	१०५ वेदान्तपरिभाषा	॥०
वासवदत्ता गद्यकाव्य सटीक	१	१०६ वेदान्तसार सटीक	॥०
पुष्पाणविलास काव्य सटीक	॥०	१०७ माधवनिदान सटीक (वैद्यक)	१॥०
महिषशतकम्, पदारविन्दशतकम्, सुतिशतकम्, मन्दस्मितशतकम्, कटाक्षिशतकम् (काव्य)	॥०	१०८ कामन्दकी नीतिसार	॥०
मनुसंहिता कुल्लूकभट्टकृत टीका- संहिता	२	१०९ मल्लिकामारुतनाटक सटीक	१
नैषधचरितम् काव्य सम्पूर्ण सटीक	५	११० अवि, विष्णु, हारीत, याज्ञवल्क्य उशना, अङ्गिरा, यम, आपस्तम्ब संवर्त, कात्यायन, बृहस्पति, परा- शर, व्यास, शङ्ख, लिखित, दक्ष, गौतम, श्रुतातप, वशिष्ठ प्रणीत संहिता (धर्मशास्त्र)	१०
सटीक नैषधकाव्य नवमसर्गपथ्यन्तः	२॥	१११ मत्स्यपुराणम्	१
वीरमित्रोदय (धृतिशास्त्र)	५	११२ चरकसंहिता (वैद्यक) सम्पूर्ण	६
भावप्रकाश (वैद्यक)	५	११३ रसेन्द्रचिन्तामणितथारसरत्नाकर	६
प्रबोधचन्द्रोदयनाटक	१	११४ भगवद्गीता शाङ्करभाष्य आनन्द- गिरिकृतटीका तथा सुवीथिनीसमीत	४
अनर्घराघवनाटक सटीक (सुरारि)	२	११५ शब्दशक्तिप्रकाशिका (न्याय)	॥०
अनर्घराघवनाटक मूलमात्र	१	११६ मालतीमाधवनाटक सटीक	॥०
दैवत तथा षट् विंशब्राह्मणसभाष्य	२	११७ भट्टिकाव्य टीकाद्वयसहित	२
मीमांसापरिभाषा	१०	११८ काव्यप्रकाश अलङ्कार सटीक	४
अर्थसंग्रह (खीगाचिमीमांसा)	१०		
रघुवंश काव्य सटीक	१॥०		
मेघदूत काव्य सटीक	१		

शाण्डिल्यसूत्र सभाष्य	॥०	१५१ चण्डकौशिकनाटक सटीक	॥०
इनुमनाटक महानाटक सटीक	१॥०	१५२ चैतन्यचन्द्रीदयनाटक सटीक	२
महानाटकम् (इनुमनाटकम्)	॥०	१५३ कलापव्याकरणं वा कातन	२
२२ दशरूपकम् (अलङ्कार)	१	१५४ कुसुमाञ्जलि सटीक (न्याय)	१०
१२३ चम्पूरामायण सटीक	१	१५५ सङ्गीतपारिजात[सङ्गीतशास्त्र]	१॥०
१२४ (चम्पूरामायणम्) भोजचम्पू	॥	१५६ साङ्गसार	१०
१२५ मार्कण्डेयपुराणम्	१॥०	१५७ नागानन्दनाटक सटीक	॥०
१२६ गीलाध्यायः भास्कराचार्यकृत	॥०	१५८ नागानन्दनाटक मूल	१०
१२७ गणिताध्यायः भास्कराचार्यकृत	१	१५९ ब्रह्मवैवर्तपुराण सम्पूर्ण	४
१२८ पञ्चदशी (सटीक) वेदान्त	१॥०	१६० वैशेषिकदर्शनम् सटीक	२
१२९ पातञ्जलदर्शन भोजवृत्तिसहित	१	१६१ कल्किपुराणम्	२
१३० शकुन्तलानाटक सटीक	१	१६२ चाणक्यशतकम् सटीक	१
१३१ शब्दरूपदर्शः	॥०	१६३ श्रीहर्षचरितवाणभट्टकृतगद्य	२
१३२ बाराहीसंहिता (ज्योतिष)	२	१६४ श्रीहर्षचरित सटीक	१॥०
१३३ सर्कान्त (जगदीशकृत) न्याय	१	१६५ चन्द्रालोक प्राचीन अलङ्कार	१०
१३४ हाविशत्युत्तलिकासिंहासन	१	१६६ लघुकौमुदीव्याकरणम्	॥०
१३५ उत्तररामचरितनाटक सटीक	१	१६७ गरुडपुराणम्	२
१३६ शङ्करविजय	१॥०	१६८ गोपथब्राह्मण (अथर्ववेदस्य)	१
१३७ सञ्चकटिकनाटक सटीक	१॥०	१६९ वृसंहितापनी सभाष्य	२
१३८ काव्यादर्श सटीक (अलङ्कार)	१	१७० आथर्वणीपनिषद् सभाष्य	२
१३९ अष्टाङ्गहृदय (वाग्भट) वैद्यक	३	१७१ निरुक्त सभाष्य	१२
१४० यक्रनीतिसार सटीक	२	१७२ मुग्धबीधव्याकरण सटीक	१॥०
१४१ गीतगोविन्द काव्य सटीक	॥०	१७३ भामती (वेदान्त) वाचस्पतिमिश्रकृत	२
१४२ अग्निपुराणम्	२	१७४ कर्पूरमञ्जरीनाटिका सटीक	॥०
१४३ विष्णुपुराणम् सटीक	३	१७५ सूर्यसिंहान सटीक	२
१४४ लीमांसादर्शनशवरभाष्यसहित	१२	१७६ इन्द्रजालविद्यासंग्रहः	३
१४५ अध्यात्मरामायणम् सटीक	२	१७७ सारदातिलक तन्त्र	३
१४६ महानिर्वाणतन्त्रम् सटीक	४	१७८ रुद्रयामल तन्त्र	३
१४७ लीमांसादर्शनस्य अधिकरणमाला	६	१७९ मन्त्रमदीदधि तन्त्र सटीक	२
माधवाचार्यविरचिता	६	१८० सामवेदसंहिता सभाष्य	४
१४८ त्रुतबोधः (छन्दोग्य) सटीक	१	१८१ शङ्करयजुर्वेदसंहिता सभाष्य	४
१४९ बालरामायणनाटक सटीक	१	१८२ सांख्यकारिका गौडपादभाष्यसहित	१०
१५० लिङ्गपुराणम्	२	१८३ सांख्यसूच अनिरुद्धकृत वृत्तिसहित	॥०
		१८४ पिङ्गलछन्दः इत्यायुषवृत्तिसहित	१५

कलिकाता संस्कृतविद्यामन्दिरे वि, ए, सपाधिरणः
श्रीजीवामन्दविद्यासागर भट्टाचार्यस्य सकाशात् ख्याति ।